

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Vijandbeelden : de veiligheidsdiensten en de democratie, 1912-1992

Hijzen, C.W.

Citation

Hijzen, C. W. (2016, November 16). *Vijandbeelden : de veiligheidsdiensten en de democratie, 1912-1992*. Boom, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/44272>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/44272>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/44272> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Hijzen, Constant

Title: Vijandbeelden : de veiligheidsdiensten en de democratie, 1912-1992

Issue Date: 2016-11-16

Noten

INLEIDING

- 1 Frits Hoekstra, geboren op 13 april 1946, is op 5 juli 2015 overleden.
- 2 D. Engelen, *Frontdienst: de BVD in de Koude Oorlog* (Amsterdam 2007) 34-35; F. Hoekstra, *In dienst van de BVD: spionage en contraspionage in Nederland* (Amsterdam 2004) 42-43; E.C. Braat, *Van oude jongens, de dingen die voorbij gaan: een sociale geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst 1945-1998 [interne publicatie]* (Zoetermeer 2012) 26-27.
- 3 Semi-Statisch Archief Algemene inlichtingen- en Veiligheidsdienst (SSA AIVD), Aurora-bijeenkomsten, 25 april 1963.
- 4 Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 7-16, 22.
- 5 Interview C. Hijzen met F. Hoekstra, voormalig BVD-medewerker, 2 februari 2012; Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 22.
- 6 Interview C. Hijzen met F. Hoekstra, 2 februari 2012.
- 7 Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 22.
- 8 D. Engelen, 'Recensie van F. Hoekstra, *In dienst van de BVD: spionage en contra-spionage in Nederland*', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 120, 4 (2005) 698-699.
- 9 Engelen, *Frontdienst*, 65-70, 278, 283.
- 10 Enkele voorbeelden hiervan zijn: J. Fenimore Cooper, *The spy: a tale on neutral ground* (1821); R. Erskine Childers, *The riddle of the sands: a record of secret service* (1903); W. LeQueux, *The invasion of 1910* (1906); J. Conrad, *The secret agent* (1907); G.K. Chesterton, *The man who was Thursday* (1908); E. Phillips Oppenheim, *The great secret* (1917).
- 11 A. Hepburn, *Intrigue: espionage and culture* (New Haven/Londen 2005) 10-18.
- 12 C. Lindner, *The James Bond phenomenon: a critical reader* (Oxford 2003) 13-14; R.L. Snyder, *The art of indirection in British espionage fiction: a critical study of six novelists* (Jefferson 2011); B.F. Woods, *Neutral ground: a political history of espionage fiction* (New York 2008).
- 13 Vergelijk: M.M. Lowenthal, *Intelligence. From secrets to policy* (Washington 2009) 5-7.
- 14 L.K. Johnson, 'Introduction', in: Idem, *Handbook of intelligence studies* (New York/Londen 2007) 1-16, aldaar 3-4; Lowenthal, *Intelligence*, 8; T. Walton, *Challenges in intelligence*

- analysis. Lessons from 1300 BCE to the present* (Cambridge 2010) 1.
- 15 G. de Valk, *Dutch intelligence. Towards a qualitative framework for analysis: with case studies on the Shipping Research Bureau and the National Security Service (BVD)* (Groningen 2005) 8. Vergelijk: B.G.J. de Graaff, *De ontbrekende dimensie: intelligence binnen de studie van internationale betrekkingen (oratie uitgesproken op 2 maart 2012)* (Utrecht 2012) 11-12.
 - 16 Vergelijk: A. Shulsky, *Silent warfare: understanding the world of intelligence* (Princeton 1993) 1-10; R.P. Carlisle (red.), *Encyclopedia of intelligence and counterintelligence* (New York 2005) vii; P. Gill, M. Phythian, *Intelligence in an insecure world* (Cambridge 2006) 7-8; Johnson, 'Introduction', 9-12; Lowenthal, *Intelligence*, 7; M. Warner, 'Wanted: a definition of intelligence', in: C. Andrew, R.J. Aldrich, W.K. Wark (red.), *Secret intelligence: a reader* (New York 2009) 3-11; De Graaff, *De ontbrekende dimensie*, 12.
 - 17 De Valk, *Dutch intelligence*, 8-9.
 - 18 P.H.A.M. Abels en R. Willemse, 'Veiligheidsdienst in verandering: de BVD/AIVD sinds het einde van de Koude Oorlog', *Justitiële Verkenningen* 30, 3 (2004) 83-98, aldaar 85. Vergelijk: P. Chalk en W. Rosenau, *Confronting the "enemy within": security intelligence, the police, and counterterrorism in four democracies* (RAND Corporation) (Santa Monica 2004) xii.
 - 19 Gill en Phythian, *Intelligence in an insecure world*, 49-50.
 - 20 Bijvoorbeeld: J.A. van Reijn, 'Militair of civiel, centraal of decentraal: de wordingsgeschiedenis van de MIVD', in: B.A. de Graaf, E.R. Muller en J.A. van Reijn, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphen a/d Rijn 2010) 71-94, aldaar 93-94.
 - 21 P. Gill, *Policing politics: security intelligence and the liberal democratic state* (New York 1994) 1-2; B.A. Jackson (red.), *Considering the creation of a domestic intelligence agency in the United States: Lessons from the experiences of Australia, Canada, France, Germany, and the United Kingdom* (RAND Corporation) (Santa Monica 2009) 3-5.
 - 22 P. Davies, 'Ideas of intelligence: divergent national concepts and institutions', in: C. Andrew, R.J. Aldrich, W.K. Wark (red.), *Secret intelligence: a reader* (New York 2009) 12-18; C. Fijnaut, 'Inlichtingendiensten in Europa en Amerika: de heroriëntatie sinds de val van de Muur en 11 september 2001', *Justitiële Verkenningen* 30, 3 (2004) 10-42, aldaar 12-15.
 - 23 R. Kessler, *The bureau: the secret history of the FBI* (New York 2002) 9-26.
 - 24 R. Warnes, 'Chapter four: France', in B.A. Jackson (red.), *Considering the creation of a domestic intelligence agency in the United States: Lessons from the experiences of Australia, Canada, France, Germany, and the United Kingdom* (RAND Corporation) (Santa Monica 2009) 65-92.
 - 25 D. Engelen, 'Mars door de tijd van een institutie: beknopte geschiedenis', in: B.A. de Graaf, E.R. Muller en J.A. van Reijn, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphen a/d Rijn 2010) 59-70.
 - 26 Gill en Phythian, *Intelligence in an insecure world*, 5-6; Fijnaut, 'Inlichtingendiensten in Europa en Amerika', 12-13; B. Hoogenboom, *Spelers op zoek naar regels en scheidsrechters. Informatiewinning openbare orde door de regionale inlichtingendienst. Rapport in opdracht van de Politie Academie* (Apeldoorn 2009) 84; B.G.J. de Graaff, 'De 'intelligence revolution' van de 20e eeuw en haar geschiedschrijving: een bibliografisch artikel', *De Nieuwste Tijd. Contactblad van de Vereniging voor de Geschiedenis van de Twintigste Eeuw*

- 6 (1996) 5-16, aldaar 5-6. De Graaff verwijst onder anderen naar P. Knightley, *The Second Oldest Profession. The Spy as Bureaucrat, Patriot, Fantastist and Whore* (Londen/Sydney 1987); C. Hijzen, 'De vijand en zijn geheimen. Over de inlichtingengeschiedenis als vakgebied', *Leidschrift* 30, 3 (2015) 7-24.
- 27 De Graaff, *De ontbrekende dimensie*, 3.
- 28 K. de Leeuw, 'Cryptology in the Dutch Republic: a case study', in K. de Leeuw en J. Bergstra (red.), *The history of information security: a comprehensive handbook* (Amsterdam 2007) 327-368, aldaar 327-331. Zie ook: H.O. Yardley, *The American Black Chamber* (Londen 1931); D. Kahn, *The Reader of Gentlemen's Mail. Herbert O. Yardley and the Birth of American Codebreaking* (New Haven/Londen 2004); J. Ferris, 'Whitehall's Black Chamber: British Cryptology and the Government Code and Cipher School, 1919-1929', *Intelligence and National Security* 2 (1987) 54-91.
- 29 M. Herman, 'Diplomacy and intelligence', *Diplomacy & Statecraft* 9, 2 (1998) 1-22, aldaar 2.
- 30 G. de Bruin, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* (Den Haag 1991) 13-18.
- 31 Fijnaut, 'Inlichtingendiensten in Europa en Amerika', 12.
- 32 De Graaff, 'De 'intelligence revolution' van de 20e eeuw en haar geschiedschrijving', 5.
- 33 D.T. Zabecki, *Chief of staff: Napoleonic wars to World War I* (Annapolis 2008) 1-22.
- 34 J. Keegan, *De Eerste Wereldoorlog, 1914-1918* (Amsterdam 2000) 35-39.
- 35 M. Herman, 'Diplomacy and intelligence', *Diplomacy & Statecraft* 9, 2 (1998) 1-22, aldaar 3.
- 36 J.T. Richelson, *A century of spies: intelligence in the twentieth century* (New York 1995) 10.
- 37 S. Laurent, 'Aux origines de la "guerre des polices": militaires et policiers du renseignement dans la République (1870-1914)', in: F. Guelton en A. Bicer (red.), *Naissance et évolution du renseignement dans l'espace Européen (1870-1940): entre démocratie et totalitarisme, quatorze études de cas* (Tulle 2006) 17-38, aldaar 19-21.
- 38 Bijvoorbeeld: R. Mirante, *Medusa's head: the rise and survival of Joseph Fouché, inventor of the modern police state* (Bloomington 2014) 85, 99.
- 39 K.A. Härter, 'Auslieferung und politisches Verbrechen in Europa während der „Sattelzeit“: Modernität und Kontinuität im Strafrechtssystem', in: U. Schneider en L. Raphael (red.), *Dimensionen der Moderne. Festschrift für Christof Dipper* (Frankfurt am Main 2008) 481-502; H.H. Liang, *The rise of modern police and the European state system from Metternich to the Second World War* (Cambridge 1992) 18-34; D.E. Emerson, *Metternich and the political police: security and subversion in the Hapsburg monarchy, 1815-1830* (Den Haag 1968) 31-56.
- 40 S. Twigge, E. Hampshire en G. Macklin, *British intelligence; secrets, spies, and sources* (Richmond 2008) 19-50.
- 41 Bijvoorbeeld: D. Hellema, *Buitenlandse politiek van Nederland. De Nederlandse rol in de wereldpolitiek* (Utrecht 2006) 43-45; C.B. Wels, *Aloofness and neutrality: studies on Dutch foreign relations and policy-making institutions* (Utrecht 1982) 57, 75.
- 42 R. Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig: Nederlands neutraliteit 1919-1940* (Utrecht 2005) 15; W. Klinkert en G. Teitler, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap: het veilig-

- heids- en defensiebeleid in de twintigste eeuw', in: B.G.J. de Graaff, D. Hellema en B. van der Zwan (red.), *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2003) 9-36; M. Gariup, *European security culture: language, theory, policy* (Cornwall 2009) 33.
- 43 Schuursma, *Vergeefs onzijdig*, 21.
- 44 Klinkert en Teitler, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap', 10.
- 45 D. Engelen, *De militaire inlichtingendiensten. Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de overheid op het gebied van militaire inlichtingendiensten, 1945-1999*, PIVOT-rapport nr. 61 (Den Haag 1999) 19-24.
- 46 D. Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (Den Haag 1995) 39-48.
- 47 B.G.J. de Graaff, 'De Centrale Inlichtingendienst en de CPH/CPN (1919-1940)', in: M. Schrevel en G. Voerman, *De communistische erfenis: bibliografie en bronnen betreffende de CPN* (Amsterdam 1997) 97-112, aldaar 110-111.
- 48 Een overzicht daarvan is te vinden in F. Visser, *De bezetter bespied: de Nederlandse Geheime Inlichtingendiensten in de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen 1983). Zie ook S. van der Zee, *Harer majesteits loyaalste onderdaan: François van 't Sant, 1883-1966* (Amsterdam 2015) 222-229.
- 49 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 63.
- 50 C.W. Hijzen, 'Geheim gewroet in het duister? Percepties en maatregelen ten aanzien van veiligheidsdiensten in Nederland, 1918-1989', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125, 3 (2012) 332-349.
- 51 S. Marrin, 'Improving Intelligence Studies as an Academic Discipline', *Intelligence and National Security* 31, 2 (2016) 266-279, aldaar 266-267.
- 52 S. Kent, *Strategic intelligence for American world policy* (Princeton 1949); A. Olcott, 'Revisiting the legacy. Sherman Kent, Willmoore Kendall, and George Pettie: strategic intelligence in the digital age', *Studies in intelligence* 53, 2 (2009) 21-32, aldaar 21-22; J. Wirtz, 'The American approach to intelligence studies', in: L.K. Johnson (red.), *Handbook of intelligence studies* (New York/Londen 2007) 28-38, aldaar 32-33; P.H.J. Davies, 'Theory and intelligence reconsidered', in: P. Gill, S. Marrin, en M. Phythian, *Intelligence theory: key questions and debates* (New York/Londen 2009) 186-207, aldaar 189; J.H. Hedley, 'The evolution of intelligence analysis', in R.Z. George en J.B. Bruce (red.), *Analyzing intelligence: origins, obstacles, and innovations* (Washington 2008) 19-34, aldaar 24-25.
- 53 J. Davis, 'Sherman Kent and the profession of intelligence analysis', *The Sherman Kent Center for Intelligence Analysis Occasional Papers* 1, 5 (2002) 1.
- 54 Bijvoorbeeld: H.C. Deutsch, 'The historical impact of revealing the Ultra secret', *Parameters: journal of the US Army Journal* VII, 3 (1977) 16-32; F.H. Hinsley en A. Stripp, *Codbreakers: the inside story of Bletchley Park* (Oxford 1994).
- 55 C. Andrew, 'Reflections on intelligence historiography since 1939', in: G.F. Treverton en W. Agrell (red.), *National intelligence systems: current research and future prospects* (New York 2009) 38-57, aldaar 39.
- 56 Bijvoorbeeld: H. Rositzke, *The CIA's secret operations: espionage, counterespionage, and covert action* (Boulder 1977).
- 57 Andrew, 'Reflections on intelligence historiography', 44-46, 50.

- 58 C. Andrew en D. Dilks, 'Introduction', in: Idem, *The missing dimension: governments and intelligence communities in the twentieth century* (Londen 1984) 1-16.
- 59 Andrew en Dilks, 'Introduction', 1-5. Vergelijk: B.G.J. de Graaff, 'The access to information shuffle: historical researchers versus the government in the Netherlands'; A. Flinn en H. Jones (red.), *Freedom of information. Open access, empty archives?* (Londen/New York 2009) 77-89.
- 60 Bijvoorbeeld: T.W. Friis, K. Macrakis en H. Müller-Enbergs, 'Introduction', in: Idem (red.), *East German foreign intelligence: myth, reality, and controversy* (Abingdon 2010) 3-10, aldaar 4.
- 61 W. Krieger, 'German intelligence history: a field in search of scholars', *Intelligence and National Security* 19, 2 (2010) 185-198, aldaar 189-191.
- 62 Bijvoorbeeld: K. Lundberg, 'The Bush-Gorbachev years: 1989-91. CIA and the fall of the Soviet empire: the politics of "getting it right"', *Studies in Intelligence* (Langley, z.j. [vermoedelijk 1995]).
- 63 Bijvoorbeeld: I. Goddeeris, *Spioneren voor het communisme. Belgische prominenten en Poolse geheim agenten* (Leuven 2013); K. Clerix, *Spionage. Doelwit: Brussel* (Antwerpen 2013); Krieger, 'German intelligence history', 3-6; B.A. de Graaf, *Over de muur. De DDR, de Nederlandse kerken en de vredesbeweging* (Amsterdam 2004).
- 64 Bijvoorbeeld: D. Moynihan, *Secrecy* (New Haven 1998); D. Vincent, *The culture of secrecy: Britain 1832-1998* (Oxford 1998). In de Verenigde Staten boog de in 1995 opgerichte *Commission on Protecting and Reducing Government Secrecy* zich over de kwestie van geheimhouding in het overheidsapparaat. In 1997 bracht deze commissie verslag uit: 'Secrecy: Report of the Commission on Protecting and Reducing Government Secrecy' (Washington DC 1997).
- 65 B.G.J. de Graaff, 'Accessibility of secret service archives in the Netherlands', *Intelligence and National Security* 12, 2 (1997) 154-160, aldaar 157.
- 66 Zie over de *security service* (MI5): C. Andrew, *The defence of the realm. The authorized history of MI5* (Londen 2009). Over de *secret intelligence service* (MI6): K. Jeffery, *MI6. The history of the secret intelligence service 1909-1949* (New York 2010). In Duitsland zijn nu officiële geschiedschrijvingsprojecten gaande waarin de geschiedenis van de veiligheidsdienst *Bundesamt für Verfassungsschutz* (tussen 1950 en 1975) en de buitenlandse inlichtingendienst, de *Bundesnachrichtendienst* (BND) (tussen 1945 en 1968) geboekstaafd worden. Bijvoorbeeld: 'Die Geheimnisse eines Geheimdienst. RUB-Historiker untersuchen NS-Bezüge früherer Mitarbeiter des Bundesamtes für Verfassungsschutz', *Rubin. Wissenschaftsmagazin Ruhr Universität Bochum* 1 (2014) 48-53; B. Hechelhammer, 'Das Geschichtsprojekt des BND. Möglichkeiten und Grenzen der wissenschaftlichen Erforschung eines geheimen Nachrichtendienstes', *Zeitschrift für Außen- und Sicherheitspolitik* 7, 3 (2014) 289-300. Het boek over de BfV is in 2015 verschenen: M. Wala en C. Goshler, *Keine neue gestapo: das Bundesamt für Verfassungsschutz und die NS-Vergangenheit* (Hamburg 2015). Zie ook: B. de Jong, 'Official intelligence histories. Is there a problem?', *Leidschrift* 30, 3 (2015) 83-97.
- 67 L.K. Johnson en A.M. Shelton, 'Thoughts on the state of the intelligence studies: a survey report', *Intelligence and National Security* 28, 1 (2013) 109-120, aldaar 112-113. Veel van

- het onderzoek richt zich op de algemene veranderingen van inlichtingen en veiligheid sinds de val van de muur en de komst van de terrorismeproblematiek; zie P. Todd en J. Bloch, *Global intelligence: the world's secret services today* (New York 2003). Ook gaat veel aandacht uit naar de rol van inlichtingen- en veiligheidsdiensten in terrorismebestrijding, bijvoorbeeld: N.A. Pollard, 'On counterterrorism and intelligence', in G.F. Treverton en W. Agrell (red.), *National intelligence systems: current research and future prospects* (New York 2009) 117-146. Daarnaast is er ook veel aandacht voor specifieke onderdelen van de inlichtingenpraktijk, zoals *intelligence liaison* (bijvoorbeeld R.J. Aldrich, 'Transatlantic intelligence and security cooperation', *International Affairs* 80, 3 (2004) 733-755; en de politisering van inlichtingen, bijvoorbeeld: R. Jervis, 'Reports, politics, and intelligence failures. The case of Iraq', *The journal of strategic studies* 29, 1 (2006) 3-52.
- 68 L. Scott en P. Jackson, 'The study of intelligence in theory and practice', *Intelligence and National Security* 19, 2 (2004) 139-169, aldaar 140; Marrin, 'Improving intelligence studies as an academic discipline', 279.
 - 69 Marrin, 'Improving intelligence studies as an academic discipline', 267-268; De Graaff, *De ontbrekende dimensie*, 6-11.
 - 70 Hijzen, 'De vijand en zijn geheimen', 16-21.
 - 71 Johnson en Shelton, 'Thoughts on the state of the intelligence studies', 113.
 - 72 P.H.J. Davies en K.C. Gustafson, 'An agenda for the comparative study of intelligence: yet another missing dimension', in: P.H.J. Davies en K.C. Gustafson (red.), *Intelligence elsewhere. Spies and espionage outside the Anglosphere* (Washington 2013) 3-12, aldaar 8-10.
 - 73 Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945: verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek (Den Haag 1949-1956) delen 4a, 4b en 4c; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945: deel 9 (Londen)* (Den Haag 1979) 827-1085.
 - 74 L. Einthoven, *Tegen de stroom in. Levende vissen zwemmen tegen de stroom in, alleen de dooi drijven mee* (Apeldoorn 1974).
 - 75 G. Brandsma, *Ssst... Vertel het de Russen!* (Bussum 1978); R. van Meurs, *De BVD. Samen-zweren tegen ambtenaren, studenten, journalisten, dominees en andere democraten* (Amsterdam 1978).
 - 76 F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Den Haag 1993); F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Supplement crypto- en trafficanalyse* (Den Haag 1995).
 - 77 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*.
 - 78 Engelen, *Frontdienst*.
 - 79 M.W. Jensen en G.J. Platje, *De MARID. De Marine Inlichtingendienst van binnenuit be-licht* (Den Haag 1997); W. Platje, *Een zee van geheimen. Inlichtingenoperaties tijdens de Koude Oorlog* (Amsterdam 2010).
 - 80 B.G.J. de Graaff en C. Wiebes, *Villa Maarheeze. De geschiedenis van de inlichtingendienst buitenland* (Den Haag 1998).
 - 81 B.G.J. de Graaff m.m.v. D. Bens Chop, H.J.M. van Dapperen en M.T.A. Schouten, *Re-constructie van de archieven van de Centrale Inlichtingendienst*; Internet: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/RapportenCentraleInlichtingendienst1919-1940>.
 - 82 B. de Graaff, 'Nederland en intelligence', in: J. Pekelder, R. Raben en M. Segers (red.),

De wereld volgens Nederland. Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief (Amsterdam 2015) 199-220, aldaar 214-218.

- 83 In zogenoemde PIVOT-rapporten: D. Engelen, *De Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland. Een institutioneel onderzoek naar de Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland, 1946-1996*. PIVOT-rapport nr. 30 (Den Haag 1996); Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*; D. Engelen, *Per undas adversas. Een institutioneel onderzoek naar het handelen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst en zijn voorgangers, 1945-2002*, PIVOT-rapport nr. 122 (Den Haag 2002); D. Engelen, *De Nederlandse stay behind-organisatie in de Koude Oorlog, 1945 – 1992. Een institutioneel onderzoek*, PIVOT-rapport nr. 166 (Den Haag 2005).
- 84 D. Engelen, *De militaire inlichtingendienst, 1914-2000* (Amsterdam 2000).
- 85 C. Vos en R. Broekhuis, *De geheime dienst: verhalen over de BVD* (Amsterdam 2005).
- 86 Hoekstra, *In dienst van de BVD*; F. Hoekstra, *De Dienst. De BVD van binnenuit* (Amsterdam 2012).
- 87 B. de Jong, 'Hoe transparant is de AIVD?', *Liberaal Reveil* 50, 3 (2009) 133-139.
- 88 B.A. de Graaf, E.R. Muller en J.A. van Reijn, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphen a/d Rijn 2010).
- 89 Braat, *Van oude jongens*. Overigens is er een gescande versie te vinden op internet: www.stichtingargus.nl/bvd/pub/oudejongens.pdf. Inmiddels heeft Eleni Braat ook een artikel geschreven over parlementaire debatten over inlichtingen- en veiligheidsdiensten in Nederland: E.C. Braat, 'Recurring tensions between secrecy and democracy. Arguments on the security service in Dutch parliament, 1975-1995', *Intelligence and National Security* (2016).
- 90 G. Aalders en C. Hilbrink, *De affaire Sanders. Spionage en intriges in herrijzend Nederland* (Amsterdam 1996).
- 91 G. Aalders, *Leonie. Het intrigerende leven van een Nederlandse dubbelspionne* (Amsterdam 2003).
- 92 J. Pekelder, *Nederland en de DDR. Beeldvorming en betrekkingen 1949-1989* (Amsterdam 1998).
- 93 De Graaf, *Over de muur*.
- 94 B.A. de Graaf, 'Stasi in the polder. The East German Ministry for State Security and the Netherlands, 1977-89', in: B.A. de Graaf, B. de Jong en W. Platje (red.), *Battleground Western Europe. Intelligence operations in Germany and the Netherlands in the twentieth century* (Amsterdam 2007) 193-216.
- 95 B.A. de Graaf, *Theater van de angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika* (Amsterdam 2010).
- 96 De Valk, *Dutch intelligence*.
- 97 G. Scott-Smith, 'Interdoc and West European psychological warfare. The American connection', *Intelligence and National Security* 26, 2-3 (2011) 355-376; G. Scott-Smith, *Western anti-communism and the Interdoc network* (Londen 2012).
- 98 P. Finn en P. Couvée, *De zaak Zjivago. Het Kremlin, de CIA en de strijd om een verboden boek* (Amsterdam 2014).
- 99 B.G.J. de Graaff en C. Wiebes, 'Intelligence and the cold war behind the dikes. The re-

- lationship between the American and Dutch intelligence communities, 1946-1994', *Intelligence and national security* 12, 1 (1997) 41-58; M.M. Aid, 'A tale of two countries. U.S. intelligence community relations with the Dutch and German intelligence and security services, 1945-1950', in: B.A. de Graaf, B. de Jong en W. Platje (red.), *Battleground Western Europe. Intelligence operations in Germany and the Netherlands in the twentieth century* (Amsterdam 2007) 95-122; B.A. de Graaf en C.W. Hijzen, 'Bound by silver cords. The Dutch intelligence community in a transatlantic context', in: Giles Scott Smith (red.), *Obama, US Politics, and Transatlantic Relations: Change or Continuity* (New York 2012) 201-217; C.W. Hijzen en C. Wiebes, 'Wederzijdse waardering en vriendschap. De Amerikaans-Nederlandse *intelligence liaison* in de jaren zestig en zeventig', in: D. Hellema en G. Scott-Smith, *De Amerikaanse ambassade in Den Haag* (Amsterdam 2016).
- 100 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 9.
- 101 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 9; Engelen, *Frontdienst*, 11.
- 102 Bijvoorbeeld: J.T.W.H. van Woensel, Recensie 'Frontdienst', *Militaire Spectator* 177, 9 (2008) 519-520.
- 103 Engelen, *Frontdienst*, 281.
- 104 In *Frontdienst* wordt overigens 'geheime dienst'-zijn gespeld. Engelen, *Frontdienst*, 278.
- 105 Engelen, *Frontdienst*, 277-278, 282. Vergelijk: Braat, *Van oude jongens*, 92-93.
- 106 J. Withuis, 'McCarthy in Nederland', recensie van D. Engelen, 'Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst', *NRC Handelsblad*, 16 september 1995.
- 107 B.A. de Graaf, 'Communistenvreter of James Bonds op klompen?', *NRC Handelsblad*, 1 februari 2008. Roel van Duijn schreef mede daarom op basis van zijn persoonsdossier van de Binnenlandse Veiligheidsdienst een autobiografie: R. van Duijn, *Diepvriesfiguur. Autobiografie van PD106043 in samenwerking met de AIVD* (Amsterdam 2012).
- 108 Scott en Jackson, 'The study of intelligence in theory and practice', 143-144.
- 109 Vergelijk: Scott en Jackson, 'The study of intelligence in theory and practice', 141-146; P. Davies, 'Ideas of intelligence: divergent national concepts and institutions', *Harvard International Review* 24, 3 (2002) 62-66, aldaar 64-65; Johnson en Shelton, 'Thoughts on the state of the intelligence studies', 119-120; R.J. Aldrich, 'Grow your own. Cold War intelligence and history supermarkets', *Intelligence and National Security* 17, 1 (2002) 135-152.
- 110 P. Jackson, 'Introduction: enquiries into the 'secret state'', in: R.G. Hughes, P. Jackson en L. Scott (red.), *Exploring intelligence archives. Enquiries into the secret state* (New York 2008) 1-10, aldaar 3.
- 111 Bijvoorbeeld: J.Q. Wilson, *Bureaucracy. What government agencies do and why they do it* (New York 1989) 188-189; U. Rosenthal et al., *Openbaar bestuur. Beleid, organisatie en politiek* (Alphen a/d Rijn 1996) 56-58; J.A.A. van Doorn en C.J. Lammers, *Moderne sociologie* (Utrecht 1984) 33, 223; S.E. Sjöstrand, *Institutional change and empirical findings* (New York 1993) 36; H. Kaufman, *Time, chance, and organizations. Natural selection in a perilous environment* (New Jersey 1985) 85-99; M. Ramage en K. Shipp, *Systems thinkers* (Londen 2009) 1.
- 112 De 'Copenhagen School' introduceerde in dit verband de theorie van *securitization*: B. Buzan en L. Hansen, *The evolution of international security studies* (Cambridge 2009); T.

- Balzacq, 'A theory of securitization. Origins, core assumptions, and variants', in: T. Balzacq (red.), *Securitization theory. How security problems emerge and dissolve* (Londen/New York 2011) 1-30.
- 113 M.J. Hogan, *A cross of iron. Harry S. Truman and the origins of the national security state, 1945-1954* (Cambridge 1998); B.A. de Graaf, Voorstel 'Enemies of the State. The making of the national security state in the Western world, 1945-2001' (Den Haag, 2009) 2; P.J. Katzenstein, *The culture of national security: norms and identity in world politics* (New York 1996) 5-7.
- 114 U. Bar-Joseph, 'The professional ethics of intelligence analysis', *International journal of intelligence and counterintelligence* 24, 1 (2011) 22-43, aldaar 30.
- 115 Lowenthal, *Intelligence*, 2-3.
- 116 B.G.J. de Graaf, 'Die eeuwige, onvermijdelijke *intelligence failures*', in: B.A. de Graaf, J.A. van Reijn en E.R. Muller (red.), *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphen a/d Rijn 2010) 553-570, aldaar 565; U. Bar-Joseph en R. McDermott, 'The intelligence analysis crisis', in: Loch K. Johnson (red.), *The Oxford handbook of national security intelligence* (New York 2010) 259-274.
- 117 I. Duijvestein, 'Intelligence and strategic culture. Some observations', *Intelligence and national security* 26, 4 (2011) 521-530, aldaar 524.
- 118 Davies, 'Ideas of intelligence', 66.
- 119 P.H.J. Davies, 'Intelligence culture and intelligence failure in Britain and the United States', *Cambridge review of international affairs* 17, 3 (2004) 495-520.
- 120 P. Davies, *Intelligence and government in Britain and the United States. A comparative perspective. Volume 1: evolution of the U.S. intelligence community* (Oxford 2012) 1-17.
- 121 K.M. O'Connell, 'Thinking about intelligence comparatively', *Brown Journal of World affairs* XI, 1 (2004) 189-199, aldaar 189-190. De oproep tot comparatief onderzoek wordt binnen de inlichtingenstudies wel vaker gedaan, bijvoorbeeld ook door Peter Gill: P. Gill, '“Knowing the self, knowing the other” The comparative analysis of security intelligence', in: L.K. Johnson (red.), *Handbook of intelligence studies* (New York/Londen 2007) 82-90.
- 122 M. Warner, 'Building a theory of intelligence systems', in: G.F. Treverton en W. Agrell (red.), *National intelligence systems. Current research and future prospects* (New York 2009) 11-37, aldaar 14, 26-35.
- 123 Vergelijk: C. Lorenz, *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam 1998) 223-226.
- 124 Vergelijk: B.A. de Graaf, 'De historisering van veiligheid. Introductie', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125, 3 (2012) 305-313, aldaar 307-308.
- 125 Nationaal Archief, Den Haag, Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ), Kabinet van de Minister-President (KMP), nummer toegang 2.03.01, inv.nr. 1841, brief Sinninghe Damsté aan minister van Binnenlandse Zaken n.a.v. vragen van Kamerlid Vondeling, 10 augustus 1964.
- 126 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 12.
- 127 Handelingen der Tweede Kamer, 1991-1992, Bijlagen, kamerstuknummer 22463, ondernummer 3, 'Overzicht van ontwikkelingen op het gebied van de binnenlandse veiligheid', 12 februari 1992.

- 128 Vergelijk: Engelen, *Per undas adversas*, 98-103.
- 129 Bijvoorbeeld: J.W. Müller, 'On conceptual history', in: D.M. McMahon en S. Moyn (red.), *Rethinking modern European intellectual history* (Oxford 2014) 74-93; R. Koselleck, *Futures past. On the semantics of historical time* (translation Keith Tribe) (New York 2004) 75-92.
- 130 P. Blaas, 'Ideeëngeschiedenis. Enkele recente ontwikkelingen', in: H. Beliën en G.J. van Setten (red.), *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind* (Amsterdam 2000) 343-364, aldaar 343-348; J. Bos, 'De geschiedenis van het politieke denken. Van canon naar praktijk', *Leidschrift* 19, 3 (2004) 7-21.
- 131 Bijvoorbeeld: H. te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 12-19; H. te Velde, 'De domesticatie van democratie in Nederland. Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 127, 2 (2012) 3-37, aldaar 3-4.
- 132 Vergelijk: Müller, 'On conceptual history', 88-89.
- 133 C.J. Lammers, *Organisaties vergelijkenderwijs* (Utrecht 1983) 334-347.
- 134 G.P. Hastedt en B. Douglas Skelley, 'Intelligence in a turbulent world. Insights from organization theory', in: Peter Gill, Stephen Marrin en Mark Phythian, *Intelligence theory. Key questions and debates* (Londen/New York 2009) 112-130, aldaar 125; P. Hall en Rosemary Taylor, 'Political science and the three new institutionalisms', *Political Studies* 44, 4 (1996) 936-957, aldaar 938-393; L. Jepperson, A. Wendt en P.J. Katzenstein, 'Norms, identity, and culture in national security', in: P.J. Katzenstein, *The culture of national security. Norms and identity in world politics* (New York 1996) 33-75, aldaar 42-43.
- 135 F. Emery en E. Trist, 'The causal texture of organizational environments', *Human Relations* 18, 1 (1965) 21-32, aldaar 28.
- 136 C. Hood, 'A public management for all seasons?', *Public administration* 69, 1 (1991) 3-19.
- 137 J. de Vries en M. van Dam (red.), *Politiek-bestuurlijk management. De gouden muur* (Alphen a/d Rijn 1998) 81.
- 138 Vergelijk: P.A. Sabatier, 'The need for better theories', in: P.A. Sabatier (red.), *Theories of the policy process* (Boulder 2007) 3-20, aldaar 3-4.
- 139 H. Mintzberg, 'The organization as political arena', *Journal of management studies* 22, 2 (1985) 133-154, aldaar 133.
- 140 H. van de Graaf en R. Hoppe, *Beleid en politiek. Een inleiding tot de beleidswetenschap en de beleidkunde* (Den Haag 1992) 257-259; J.Th.A. Bressers en P.-J. Klok, '9. De inhoud van beleid', in: A. Hoogerwerf en M. Herweijer (red.), *Overheidsbeleid. Een inleiding in de beleidswetenschap* (Alphen a/d Rijn 2008) 181-204, aldaar 181-182.
- 141 L. Hansen, *Security as practice. Discourse analysis and the Bosnian war* (New York 2006) 1-14.
- 142 L.K. Johnson, 'Preface to a theory of strategic intelligence', *International Journal of Intelligence and Counterintelligence* 16 (2003) 638-663, aldaar 657.
- 143 J.E.T. Eldridge en A.D. Crombie, *A sociology of organisations* (Londen 1974) 63. Vergelijk: Lammers, *Organisaties vergelijkenderwijs*, 22-29.
- 144 Zie voor een verdere discussie en uitwerking van dit begrip ten aanzien van de krijgsmacht in de Koude Oorlog: C. Boot, *Het leger onder vuur. De Koninklijke Landmacht en haar critici, 1945-1989* (Amsterdam 2015) 20-22.

- 145 De Graaff, Benschop, Van Dapperen en Schouten, *Reconstructie*.
- 146 Bijvoorbeeld: NL-HANA Archieven van het Ministerie van Defensie te Londen [1940-1941]; Ministerie van Oorlog te Londen [1941-1945]; Departement van Oorlog: Bureau Londen [1945-1947], (1933) 1940-1947 (1974), 2.13.71, inv.nr. 1577; NL-HANA Archief van de ministeries van Binnenlandse Zaken en Algemene Zaken te Londen 1940-1945, nummer toegang 2.04.76, inv.nr. 161, rapporten van het Bureau Inlichtingen over de toestand in Nederland, 1943-1944, 'Overzicht van den toestand in bezet Nederland, samengesteld door Bureau Inlichtingen, eind juli 1943'; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1801.
- 147 NL-HANA Bureau Nationale Veiligheid (BNV), nummer toegang 2.04.80, inv.nr. 301. Veel stukken zijn ook terug te vinden in het archief van het Militair Gezag, waaronder het BNV ressorteerde. Bijvoorbeeld: NL-HANA Militair Gezag, nummer toegang 2.13.25, inv.nr. 499.
- 148 Via een inzageverzoek heb ik 1100 pagina's aan Aurorabijeenkomsten gekregen in de periode 1962-1966, maar inmiddels staan de meeste Aurorabijeenkomsten online. Hans van Drunen, een voormalig lid van het comité Voorkom Vernietiging dat in de jaren negentig wilde voorkomen dat de gereorganiseerde BVD zonder publiek toezicht dossiers de brandoven zou ingooien, doet aan de lopende band inzageverzoeken bij de AIVD en publiceert de toegekende dossiers op zijn website www.stichtingargus.nl. Van Drunen vraagt structureel onderwerpsdossiers aan en heeft inmiddels verschillende typen bronnen van de Binnenlandse Veiligheidsdienst op zijn website staan. Zo heeft hij alle Aurorabijeenkomsten en alle maand- en kwartaaloverzichten uit de Koude Oorlogsperiode gepubliceerd.
- 149 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nrs. 11707, 11930 en 11808.
- 150 Bijvoorbeeld: NL-HANA Archief van het kabinet van de Commissaris der Koningin in Zuid-Holland, nummer toegang 3.02.42, inv.nr. 174; SSA AIVD, notulen van de vergadering van procureurs-generaal met de B.V.D. in het ministerie van Justitie, ingezien jaren 1970-1989; M.E. Verburg, *De Procureurs-Generaal bijeen: grepen uit de notulen van 60 jaar in vergadering* (Den Haag 2005) 129-145.
- 151 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735; Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, inv.nr. 1379-1380; IISG, Archief Ed van Thijn, inv.nr. 101; Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Archief B. de Gaay Fortman, collectienummer 932, nrs. 33, 199 en 315.
- 152 NTS 'Inburgeren', *Bijzondere Veiligheidsdienst* [sic], uitzenddatum 20 november 1968; Sonja Barend, interview met diensthoofd Pieter de Haan, 28 december 1981 en KRO's *Brandpunt Special Report*, 7 november 1990.
- 153 IISG, Archief Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers; IISG, Archief Joop van Santen; IISG, Archief Vereniging Dienstweigeraars (1971-1997).

HOOFDSTUK I

- 1 Fijnaut, 'Inlichtingendiensten in Europa en Amerika', 11-12.
- 2 De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 15, 604-607.
- 3 P. de Rooij, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2005) 147-148; F. Boterman en P. de Rooy, *Op de grens van twee culturen: Nederland en Duitsland in het fin de siècle* (Amersfoort 1999) 37-38; C.J.C.F. Fijnaut, *Opdat de macht een toevlucht zij? Een historische studie van het politieapparaat als een politieke instelling* (Antwerpen 1979) 952-955.
- 4 J. Charité, *De sociaal-democratische bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* (Den Haag 1972) 33.
- 5 Bijvoorbeeld: *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 23 maart 1892.
- 6 Charité, *De sociaal-democratische bond als orde- en gezagsprobleem*, 153-154; Fijnaut, *Opdat de macht een toevlucht zij?*, 954-955.
- 7 C. Emsley, 'Control and legitimacy. The police in comparative perspective since circa 1800', in: C. Emsley et al. (red.), *Social control in Europe II. 1800-2000* (Ohio 2004) 193-209.
- 8 J. Smeets, *De geschiedenis van de Nederlandse politie. Verdeeldheid en eenheid in het rijks-politieapparaat* (Amsterdam 2007) 145; G. Meershoek, *De geschiedenis van de Nederlandse politie: de Gemeentepolitie in een veranderende samenleving* (Amsterdam 2007) 158.
- 9 Charité, *De sociaal-democratische bond als orde- en gezagsprobleem*, 43.
- 10 Idem, 39, 43.
- 11 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 7.
- 12 NL-HANA Archief Generale Staf Landmacht (Algemeen Hoofdkwartier), nummer toegang 2.13.15.01, inv.nr. 8, besluit minister van Oorlog, 31 december 1860.
- 13 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 8-9.
- 14 NL-HANA Generale Staf Landmacht, 1813-1914, 2.13.15.01, inv.nr. 91, diverse afschriften, in: 'Gegevens vreemde legers', pak nummer III, bundel nummer II, 1887.
- 15 Schuurisma, *Vergeefs onzijdig*, 13, 15, 21; J. R. de Bruijn, *Met man en macht: de militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000* (Amsterdam 2003) 314; Klinkert en Teitler, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap', 10, 13.
- 16 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 7-8.
- 17 NL-HANA Generale Staf Landmacht, 1813-1914, 2.13.15.01, inv.nr. 256, 'Aanwijzingen nopens de kondschapdienst, te verrichten door ambtenaren der invoerrechten aan de grenzen' en 'Aanwijzingen nopens den kondschapdienst: algemene bepalingen', 26 april 1909; Vergelijk: Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 9-11.
- 18 NL-HANA Generale Staf Landmacht, 1813-1914, 2.13.15.01, inv.nr. 256, 'Aanwijzingen nopens den kondschapdienst: algemene bepalingen', 26 april 1909; Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 10.
- 19 NL-HANA Generale Staf Landmacht, 1813-1914, 2.13.15.01, inv.nr. 256, 'Particuliere kondschappers, model nr. 1, behorende bij "Aanwijzingen nopens den kondschapdienst" te verrichten door burgers die zich daartoe in vreedstijd hebben bereid verklaard', zonder datum

- 20 H.P. van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I: espionage, diplomacy and survival* (Leiden 2001) 48. Zie over de Panter sprong bij Agadi: S.R. Williamson, 'German perceptions of the triple entente after 1911: their mounting apprehensions reconsidered', *Foreign Policy Analysis* 7 (2011) 205-214, aldaar 206-207.
- 21 NL-HANA Generale Staf Landmacht, 1813-1914, 2.13.15.01, inv.nr. 290, brief C.J. Snijders aan H. Colijn, 29 juli 1911, in: 'Inlichtingen omtrent politieke toestanden', pak nummer CLII, stuk nummer 20, 1911.
- 22 Jensen en Platje, *De MARID*, 15-16; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 231; Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 11-12.
- 23 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 12; P. Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2014) 58-61.
- 24 Volgens Frans Kluiters was Schuurmans niet de eerste was die de dienst moest opzetten: hij geeft aan dat 'een ander daarin niet geslaagd was' voordat Schuurmans de opdracht kreeg voor de oprichting van een inlichtingendienst. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 177.
- 25 Richelson, *A century of spies*, 13-14.
- 26 G. Buchheit, *De Duitse geheime dienst. Geschiedenis van de militaire veiligheidsdienst* (Baarn 1966) 15-16.
- 27 Volgens Dick Engelen volgde Hardenberg Schuurman op in november 1912, volgens Frans Kluiters begin 1913. Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 12; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 177.
- 28 W. Klinkert, 'De vernietigende macht der hedendaagse wapenen: de lessen van de Eerste Wereldoorlog in het militaire debat in Nederland 1918-1923', in: H. van der Linden, H. Andriessen, L. Dorrestijn en P. Pierik (red.), *De Grote Oorlog: kroniek 1914-1918: deel 22* (Soesterberg 2011) 53-105, aldaar 59; W. Klinkert, 'H.A.C. Fabius (1878-1957): stille strijder achter de schermen', in: W. Klinkert, S. Kruizinga en P. Moeyes, *Nederland neutraal: de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2014) 375-422, aldaar 379.
- 29 SSA AIVD, Rapport-De Meijer (M. de Meijer, *Geheime dienst in Nederland 1912-1947* (Den Haag, intern onderzoek van de Binnenlandse Veiligheidsdienst, 1968)), 1-2; Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 12-13; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 177.
- 30 P. Moeyes, 'Minister in Oorlog: Nicolaas Bosboom (1855-1937)', in: M. Kraaijestein en P. Schulten (red.), *Wankel evenwicht: neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 117-143, aldaar 117, 138-140.
- 31 Engelen noemt deze datum op basis van het archief 'Sectie Militaire Geschiedenis (SMG), dossier 402/19': Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 13. Kluiters noemt 25 juli 1914 als oprichtingsdatum vermoedelijk in navolging van A. Wolting; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 178; A. Wolting, 'De eerste jaren van de Militaire Inlichtingendienst (GS III, 1914-1917)', *Militaire spectator* 134, 12 (1965) 566-571, aldaar 567.
- 32 Wolting, 'De eerste jaren van de Militaire Inlichtingendienst', 566-567. Minister van Oorlog in het kabinet-Cort van der Linden (1913-1918). N. Bosboom maakt daar in zijn herinneringen aan de jaren 1914-1917 melding van, bijvoorbeeld: 'Dat de Duitse leger-

- leiding bij hare voorbereidingen eendoormarsch door Limburg ernstig in overweging zou hebben genoemde, behoefde niet te worden betwijfeld. Eenige jaren te voren (i) waren mij uit particuliere, vrij betrouwbare, Duitse bron, berichten toegekomen, die zelfs de aanwijzing van een vaststaand voornemen daartoe bevatten.' N. Bosboom, *In moeilijke omstandigheden: augustus 1914-mei 1917* (Gorinchem 1933) 23.
- 33 Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 48, 83.
 - 34 M. Abbenhuis, *The art of staying neutral: the Netherlands in the First World War, 1914-1918* (Amsterdam 2006) 62-64; Wolting, 'De eerste jaren van de Militaire Inlichtingendienst', 567; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 3-4; Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 59-70; Bosboom, *In moeilijke omstandigheden*, 4.
 - 35 Bosboom, *In moeilijke omstandigheden*, 7-8.
 - 36 Moeyes, *Buiten schot*, 83; W. Klinkert, 'Met de pen of met het zwaard. Militaire middelen en de verdediging van de neutraliteit 1910-1914', in: H. Binnenveld, M. Kraaijestein, M. Roholl, P. Schulten (red.), *Leven naast de catastrofe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001) 14-26, aldaar 20-22.
 - 37 Klinkert en Teitler, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap', 16; W. Klinkert, 'C.J. Snijders (1852-1859): het geweer in de aanslag', in: W. Klinkert, S. Kruizinga en P. Moeyes, *Nederland neutraal: de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2014) 73-128, aldaar 89-90.
 - 38 Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 100.
 - 39 Moeyes, *Buiten schot*, 87-88, 91-92.
 - 40 Klinkert, 'Met de pen of met het zwaard', 23-24.
 - 41 Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 128, 162; Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 93-94; Bosboom, *In moeilijke omstandigheden*, 26.
 - 42 Bosboom, *In moeilijke omstandigheden*, 26; Klinkert, 'C.J. Snijders', 89.
 - 43 M. Abbenhuis, 'Als de oorlog aan de deur klopt: de aantrekkelijkheden, gevaren en mogelijkheden van neutraliteit aan de grenzen van Nederland, 1914-1918', in: M. Kraaijestein en P. Schulten (red.), *Wankel evenwicht: neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 32-61, aldaar 53, 56-57; Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 185; Moeyes, *Buiten schot*, 310.
 - 44 M. Kraaijestein, 'Lokale noden en lokaal beleid', in: H. Binnenveld, M. Kraaijestein, M. Roholl, P. Schulten (red.), *Leven naast de catastrofe: Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001) 63-78, aldaar 74-75; Jeffery, *MI6*, 68-78; Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 132-133; Moeyes, *Buiten schot*, 114-129, 306-311.
 - 45 Kraaijestein, 'Lokale noden en lokaal beleid', 74-75.
 - 46 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 379-380.
 - 47 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 6; Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 12; Moeyes, *Buiten schot*, 14; Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 380.
 - 48 Andrew, *The defence of the realm*, 177; Jeffery, *MI6*, 167-168.
 - 49 Bijvoorbeeld: NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, nummer toegang 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 24 juli 1919.
 - 50 Onder meer in het tijdschrift *De Nederlandse Leeuw*, bijvoorbeeld: C.A. van Woelderen, 'Genealogische aantekeningen Van Woelderen', *Maandblad van het Genealogisch-heral-*

- diek Genootschap "De Nederlandsche Leeuw"* 28 (1910) 165-174; C.A. van Woelderen, 'De Stachouwer's van Schiermonnikoog', *Maandblad van het Genealogisch-heraldiek Genootschap "De Nederlandsche Leeuw"* 32 (1914) 300-306.
- 51 Van Woelderen volgde Fabius per 1 augustus 1919 op, totdat hij veertien dagen later tot burgemeester van Vlissingen werd benoemd: H.W. van Woelderen, *Woelwater: een leven van overwinning: C.A. van Woelderen, burgemeester van Vlissingen, 1919-1945* (Vlissingen 1994) 36-37, 40. Van Woelderens dagboek, dat hij bijhield tussen juli 1916 en juli 1919, is voor historici een belangrijke bron over het inlichtingenwerk in de Eerste Wereldoorlog: NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen.
- 52 Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Archief H.A.C. Fabius, nummer toegang 488, inv.nr. 89, voordracht over inlichtingen sinds Sun Tzu, zonder datum; H.A.C. Fabius, 'De inlichtingendienst bij den Generalen Staf', *Militaire spectator* 90, 8 (1921) 397-408; H.A.C. Fabius, 'De inlichtingendienst bij den Generalen Staf', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 3/4 (1937) 196-212.
- 53 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen.
- 54 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 89, voordracht over inlichtingen sinds Sun Tzu, zonder datum.
- 55 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 397.
- 56 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 89, voordracht over inlichtingen sinds Sun Tzu, zonder datum.
- 57 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1937), 212.
- 58 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 397-398.
- 59 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1937), 197-199; D. Engelen, 'De stille kracht van sectie stiekem: de rapportage van de Centrale Inlichtingendienst', in: S.C. Derks (red.), *Nederland in de wereld: opstellen bij honderd jaar Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (Den Haag/Amsterdam 2002) 381-393, aldaar 384.
- 60 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 376.
- 61 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 7 augustus 1919.
- 62 P. Brijnen van Houten en J.G. Kikkert, *Brandwacht in de coulissen: een kwart eeuw geheime diensten* (Houten 1988) 13.
- 63 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 389.
- 64 P. van de Poel, 'Succes en falen van de Nederlandse inlichtingendiensten', *Historisch Nieuwsblad* 8 (2002).
- 65 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1937), 400-405.
- 66 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 25.
- 67 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 15-16.
- 68 Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 190; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 19.
- 69 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 403-404; Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 17.
- 70 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 17.
- 71 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 401.

- 72 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 19.
- 73 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 382.
- 74 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 400.
- 75 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 16-17.
- 76 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1937), 400-401.
- 77 Ibidem, 401.
- 78 Richelson, *A century of spies*, 5.
- 79 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 17; Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 382.
- 80 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 388.
- 81 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 13.
- 82 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 388; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 23.
- 83 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 22.
- 84 Abbenhuis, *The art of staying neutral*, 163.
- 85 Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 180.
- 86 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 18.
- 87 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 25-26.
- 88 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 4 augustus 1916.
- 89 Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 163-164.
- 90 Bijvoorbeeld: NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 16 februari 1918 en 1 oktober 1918.
- 91 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 402.
- 92 *Rotterdamsche Courant*, 28 augustus 1914.
- 93 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 5 februari 1917. In het Rapport-De Meijer staat abusievelijk 3 februari 1917 genoemd: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 33.
- 94 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 14, 24; NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv. nr. 17, dagboek Van Woelderen, 30 juni 1918.
- 95 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 401-403.
- 96 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 416-417; Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 408.
- 97 Van Tuyll van Serooskerken, *The Netherlands and World War I*, 138-139, 196-197; Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 392-403.
- 98 Van der Zee, *Harer majesteits loyaalste onderdaan*, 26-49.
- 99 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 389; E. Ruis, *Spionnennest 1914-1918: spionage vanuit Nederland, in België, Duitsland en Engeland* (Rotterdam 2012) 96-100. Volgens Engelen was Van 't Sant 'vrijwel zeker' gerekruteerd door de 'Britse geheime dienst', in Rotterdam geleid door R.B. Tinsley van de *Secret Intelligence Service*: Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 20.
- 100 Van der Zee, *Harer majesteits loyaalste onderdaan*, 38-40.
- 101 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 389, 391.
- 102 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 408. Dat was overigens ten dele het gevolg van een zeggenschapskwestie. In de loop van de oorlog gold op 75% van het Nederlandse landoppervlak een staat van beleg. Dat stelde de militaire autoriteiten in staat om met vergaande

- middelen te strijden tegen wapenbezit onder burgers, uitingen in de pers van individuen die 'de neutrale publieke opinie' in gevaar brachten en tegen de smokkelproblematiek. In die gebieden had ook Fabius veel meer te zeggen over de spionagebestrijding. In de overige gebieden was hij afhankelijk van hun vrijwillige medewerking. Omdat de Rijks- en Gemeentepolitie bovendien niet goed samenwerkten, moest Fabius veel spionagevallen laten lopen. Hij klaagde daarover in zijn artikel uit 1921: Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 407-408. Vergelijk: Klinkert, 'C.J. Snijders', 100.
- 103 Geciteerd in: Wolting, 'De eerste jaren van de Militaire Inlichtingendienst', 571.
- 104 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderens, 24 juli 1919. Ook geciteerd in SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 32-33.
- 105 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 418-419.
- 106 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 14; Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 19.
- 107 Buchheit, *De Duitse geheime dienst*, 19.
- 108 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1937), 212.
- 109 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 32, brief H.A.C. Fabius aan 'den Commandant der IV Divisie inzake bijvoer voor paarden', 9 november 1917.
- 110 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 101 (Belgische leger), 102 (Duitse leger), 103 (Britse leger) en 104 (Franse leger).
- 111 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 29, uitgaande brieven van de Ministers van Oorlog Bosman en Van Drūk aan H.A.C. Fabius inzake een dankbetuiging alsmede de schenking van de verschenen delen I, II, III en V van het boekwerk 'Het Staatsche Leger' aan Fabius, daaronder een brief van generaal C.J. Snijders gericht aan H.A.C. Fabius inzake het gebruik van geheime mededelingen van de Inlichtingendienst door een medewerker van de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 23 oktober 1914; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 2-3. De brief staat ook in kopievorm afgedrukt in: Wolting, 'De eerste jaren van de Militaire Inlichtingendienst', 568.
- 112 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 16-17.
- 113 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 18; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 47.
- 114 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 29, uitgaande brieven van Bosman en Van Drūk aan H.A.C. Fabius; brief van C.J. Snijders aan H.A.C. Fabius, 23 oktober 1914.
- 115 Ogenschojnlijk borduurden deze overzichten voort op 'Korte mededeelingen omtrent militaire zaken in verschillende landen', bijvoorbeeld in de *Militaire spectator* 83 (1914) 70-71. Een eerste voorbeeld van het militair-politiek maandoverzicht van Fabius is te vinden in 1915: 'Militair-politiek maandoverzicht (afgesloten 21 Januari)', *Militaire spectator* 84 (1915) 155-156. Engelen schrijft dat deze overzichten 'medio 1914' verschenen, maar in de jaargang 1914 zijn ze niet terug te vinden. Klinkert noemt 1915 als startjaar. Vergelijk: Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 397-398 en Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 13; Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 382; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 2.
- 116 Bijvoorbeeld: D. Dilks, 'Flashes of intelligence: the foreign office, the SIS and security before the Second World War', in: C. Andrews en D. Dilks (red.), *The missing dimension: governments and intelligence communities in the twentieth century* (Southampton 1984) 101-126, aldaar 119-122. Een inlichtingenanalist van de CIA suggereerde dat in de jaren tachtig zelfs tien keer meer inlichtingen mondeling over tafel gingen dan er inlichtingen

- in rapporten terecht kwamen: K. Lundberg, 'The Bush-Gorbachev years, 1989-91: CIA and the fall of the Soviet Empire, part II', *Studies in intelligence* (1995) 41-48, aldaar 42, Internet: http://www.foia.cia.gov/sites/default/files/DOC_0006122547.pdf.
- 117 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 17-18; NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv. nr. 17, dagboek Van Woelderen, 7 oktober 1918. Ook toen Fabius opnieuw hoofd van de derde sectie van de Generale Staf, kort voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, bezocht hij de koningin regelmatig: NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 83, 'Conceptversie Deel B van de memoires van H.A.C. Fabius getiteld Bemoeienis met de inwendige veiligheidsdienst', diverse stukken over ontmoetingen met Wilhelmina.
- 118 Dit had te maken met de 'spannende novemberdagen' van 1918; Van Woelderen beschreef in zijn dagboek hoe enkele dagen daarvoor de 'spontane dankbetuiging' aan de koningin op de Maliebaan had plaatsgehad: NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv. nr. 17, dagboek Van Woelderen, 22 november 1918; ook geciteerd in SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 11.
- 119 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1921), 398; Fabius, 'De inlichtingendienst' (1937), 198.
- 120 Ibidem; NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv. nr. 17, dagboek Van Woelderen, 19 juli 1919.
- 121 Ibidem.
- 122 Fabius, 'De inlichtingendienst' (1937), 212.
- 123 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv. nr. 17, dagboek Van Woelderen, 11 oktober 1918.
- 124 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 416-417; Engelen, 'De stille kracht van sectie stiekem', 384. Bijvoorbeeld: NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv. nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff aan Fabius, 16 augustus [geen jaar genoemd, waarschijnlijk] 1917.
- 125 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 19.
- 126 R.A. Wade, *The Russian Revolution* (Cambridge 2000) 18-19.
- 127 7 november volgens de gregoriaanse kalender die in het Westen werd gehanteerd.
- 128 S. Fitzpatrick, *The Russian Revolution* (Oxford 2008) 22, 40; A. Read, *Wereldbrand: 1919 en de strijd tegen de bolsjewieken* (Amsterdam 2009) 15, 21-22.
- 129 Read, *Wereldbrand*, 18-19.
- 130 Ibidem, 10.
- 131 Schuursma, *Vergeefs onzijdig*, 24, 34.
- 132 De Graaff, 'De Centrale Inlichtingendienst en de CPH/CPN', 98; Engelen, *de militaire inlichtingendienst, 1914-2000*, 33. Vergelijk: H. Olink, *De koeriers van Moskou: over communisten, spionnen en saboteurs tijdens de Koude Oorlog* (Amsterdam 2002) 23.
- 133 R. Hartman, 'P.J. Troelstra: advocaat en agitator', in: F. Becker, M. Ros, S. Stuiveling en B. Tromp (red.), *Van Troelstra tot Den Uyl. Het vijftiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam 1994) 19-58, aldaar 42-43; D. Akkermans, 'De revolutie van Troelstra en de CPN (SDP)', *Politiek en cultuur: maandschrift* 48, 5 (1988) 199-209.
- 134 J. den Hartog, *Cort van der Linden (1846-1935): Minister-president in oorlogstijd. Een politieke biografie* (Amsterdam 2007) 656-657; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 53; J.S. Wijne, *De vergissing van Troelstra* (Amsterdam 1999) 8-12; Moeyes, *Buiten schot*, 333-335; R. Blom en T. Stelling, *Niet voor God en niet voor het Vaderland. Linkse soldaten, matrozen en hun*

- organisaties tijdens de mobilisatie van '14-'18* (Soesterberg 2004) 211-213.
- 135 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 1 november 1918.
- 136 Read, *Wereldbrand*, 39-48.
- 137 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 8 november 1918.
- 138 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 9 november 1918.
- 139 Geciteerd in: R. Rowaan, 'Naast de grote machten. Nederlands-Duitse politieke en handelspolitieke betrekkingen 1918-1933', in: F. Boterman en M. Vogel (red.), *Nederland en Duitsland in het Interbellum* (Hilversum 2003) 207-220, aldaar 211.
- 140 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 83, memoires, 'Bemoeienis met den inwendigen veiligheidsdienst', zonder datum.
- 141 Akkermans, 'De revolutie van Troelstra en de CPN', 202-203.
- 142 Charité, *De sociaal-democratische bond als orde- en gezagsprobleem*, 48.
- 143 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, pamflet I.A.M.V. getiteld 'Aan de militairen te Amsterdam', zonder datum [gezien de ordening van het archief vermoedelijk ontvangen door GS III ergens tussen 23 oktober en 2 november 1917].
- 144 Ibidem.
- 145 Blom en Stelling, *Niet voor God en niet voor het vaderland*, 857-858; Fijnaut, *Opdat de macht een toevlucht zij?*, 168-169.
- 146 De Rooij, *Republiek van rivaliteiten*, 162-163.
- 147 Akkermans, 'De revolutie van Troelstra en de CPN', 204.
- 148 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 83, 'Bemoeienis met den inwendigen veiligheidsdienst', zonder datum
- 149 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief K.H. Broekhoff aan H.A.C. Fabius, 22 september 1918.
- 150 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 21-22.
- 151 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief K.H. Broekhoff aan H.A.C. Fabius, 22 september 1918.
- 152 J.C. van der Does, *Als 't moet. November 1918 en de Bijzondere Vrijwillige Landstorm* (Den Haag 1959) 78.
- 153 HTK, 1918-1919, Handelingen, 19^e vergadering, 12 november 1918, 348; De Rooij, *Republiek van rivaliteiten*, 164.
- 154 Van der Does, *Als 't moet*, 79.
- 155 A. Bornebroek, *Een heer in een volkspartij: Theodoor Heemskerk (1852-1932). Minister-president en Minister van justitie* (Amsterdam 2006) 218.
- 156 J.P. de Valk en A.C.M. Kappelhof, *Dagboeken P.J.M. Aalberse (1891-1947)* (Den Haag 2006) 12 november 1918.
- 157 Bornebroek, *Een heer in een volkspartij*, 216-217; De Valk en Kappelhof, *Dagboeken P.J.M. Aalberse (1891-1947)*, 12 november 1918.
- 158 *Het Volk* kopte volgens Aalberse inderdaad 'Regering doet concessies': De Valk en Kap-

- pelhof, *Dagboeken P.J.M. Aalberse (1891-1947)*, 12 november 1918 en 14 november 1918.
- 159 De Valk en Kappelhof, *Dagboeken P.J.M. Aalberse (1891-1947)*, 12 november 1918.
- 160 P.J. Troelstra, *Gedenkschriften: deel IV Storm* (Amsterdam 1950) 232-233.
- 161 HTK, 1918-1919, Handelingen, 16^e vergadering, 6 november 1918, 356.
- 162 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 82; Wijne, *De vergissing van Troelstra*, 28.
- 163 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderens, 17 november 1918.
- 164 De Valk en Kappelhof, *Dagboeken P.J.M. Aalberse (1891-1947)*, 12 november 1918.
- 165 B.G.J. de Graaff, 'Van Abraham Kuyper tot Mohammed B. De overheid en ruim een eeuw gevoelens van onveiligheid in Nederland', in: M. de Keizer en S.C. Roels (red.), *Staat van veiligheid. De Nederlandse samenleving sinds 1900* (Zutphen 2007) 50-75, aldaar 52.
- 166 H.J. Scheffer, *November 1918, journaal van een revolutie die niet doorging* (Amsterdam 1971) 67.
- 167 H. Kaal, *Het hoofd van de stad: Amsterdam en zijn burgemeester tijdens het Interbellum* (Amsterdam 2008) 21.
- 168 *Het Vaderland*, 18 november 1928.
- 169 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderens, 12 november 1918.
- 170 De Valk en Kappelhof, *Dagboeken P.J.M. Aalberse (1891-1947)*, 12 november 1918; P. van Praag, 'November 1918', *Socialisme en democratie: maandblad van de Partij van de Arbeid* 12 (1955) 612-633, aldaar 618.
- 171 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderens, 12 november 1918.
- 172 Wijne, *De vergissing van Troelstra*, 28.
- 173 De Valk en Kappelhof, *Dagboeken P.J.M. Aalberse (1891-1947)*, 13 november 1918.
- 174 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderens, 13 november 1918.
- 175 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 420.
- 176 P. Krijnen, *Zonodig met behulp van wapens: geschiedenis van rechtse paramilitaire organisaties in Nederland* (Amsterdam 1983) 17-18, 35-37; Van der Does, *Als 't moet*, 74; Wijne, *De vergissing van Troelstra*, 26.
- 177 De Graaff, 'Van Abraham Kuyper tot Mohammed B.', 53-54. In Amsterdam riep de voorman van de communistische Sociaal-Democratische Partij (SDP) David Wijnkoop op 13 november zijn toehoorders na afloop van een bijeenkomst op om een kameraad te bevrijden uit de Oranje Nassaukazerne aan de Sarphatistraat. Wijnkoop en ongeveer drieduizend volgelingen kwamen onderweg langs een Cavaleriekazerne en riepen de aldaar gelegerde cavaleristen op om zich bij de communisten van Wijnkoop aan te sluiten. De soldaten vonden de meute op het militair terrein op hun beurt zo bedreigend dat zij het vuur openden, met vier doden en enkele gewonden tot gevolg. Zie: Kaal, *Het hoofd van de stad*, 23-25; Wijne spreekt van drie doden: Wijne, *De vergissing van Troelstra*, 47. Engelen spreekt op basis van Van Woelderens dagboek (aantekening 13 november 1918) van acht doden en zes gewonden: Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*,

- 38, 404; NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 13 november 1918.
- 178 Read, *Wereldbrand*, 10.
- 179 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 12 november 1918 en 17 november 1918.
- 180 Wijne, *De vergissing van Troelstra*, 26, 32-33.
- 181 De Valk en Kappelhof, *Dagboeken P.J.M. Aalberse (1891-1947)*, 17 november 1918.
- 182 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 22 november 1918.
- 183 De Valk en Kappelhof, *Dagboeken P.J.M. Aalberse (1891-1947)*, 19 november 1918.
- 184 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 22.
- 185 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 13 november 1918.
- 186 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 12 november 1918.
- 187 NL-HANA Archief Stelling Hollands Diep, nummer toegang 3.09.25, inv.nr. 218, pamflet met oproep voor aansluiting bij de Bond der Regeeringsgetrouwen, zonder datum.
- 188 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 13 november 1918.
- 189 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 30, brief Van Woelderen aan Landmachtcommandanten, 13 november 1918.
- 190 NL-HANA Archief Stelling Hollands Diep, 3.09.25, inv.nr. 218, pamflet oprichting Bond van Regeeringsgetrouwen, zonder datum; NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 13 november 1918 en 17 november 1918.
- 191 De Graaff, 'De Centrale Inlichtingendienst en de CPH/CPN', 99.
- 192 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 11 november 1918; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 38.
- 193 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 11 november 1918.
- 194 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 61-62.
- 195 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 71; Van der Zee, *Harer majesteits loyaalste onderdaan*, 58-63.
- 196 Olink, *De koeriers van Moskou*, 23.
- 197 G. Meershoek, *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam 1999) 81-82, 87-88. Rudi Harthoorn schrijft vooral over Broekhoff's contacten in de jaren dertig met de Gestapo in nationaalsocialistisch Duitsland: R. Harthoorn, *Vuile oorlog in Den Haag. Bestrijding van het communistisch verzet tijdens de Duitse bezetting* (Utrecht 2011) 34-50.
- 198 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief K.H. Broekhoff aan H.A.C. Fabius, 27 september 1917.
- 199 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief H.A.C. Fabius aan K.H. Broekhoff, 20 juni 1917.
- 200 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief H.A.C. Fabius aan K.H. Broekhoff, 23 oktober 1917.

- 201 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 57.
- 202 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief Broekhoff aan Van Heemstra, 7 oktober 1918.
- 203 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 59, 74-79.
- 204 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 68-69.
- 205 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 57, 70-71.
- 206 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, proces-verbaal van militair rechercheur W.C.J. Veening en onbezoldigd rijksveldwachter A. Van Cokenburg, zonder datum.
- 207 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, briefje K.H. Broekhoff aan H.A.C. Fabius betreffende Dr. Balet, 13 november 1918.
- 208 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 23.
- 209 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, K.H. Broekhoff aan C.S. Sixma baron van Heemstra, 12 november 1918; Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 23.
- 210 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 98.
- 211 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 83, memoires, 'Bemoeienis met den inwendigen veiligheidsdienst', zonder datum; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 98, 106.
- 212 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 83, memoires, 'Bemoeienis met den inwendigen veiligheidsdienst', zonder datum.
- 213 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief Fabius aan Broekhoff, 22 november 1918. De brief is geheel opgenomen in het rapport van De Meijer, die zich hogelijk verbaasd heeft over de opzet die Fabius voor ogen had: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 98-99.
- 214 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief Fabius aan Broekhoff, 22 november 1918. Ook geciteerd in: Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 182.
- 215 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief Fabius aan Broekhoff, 30 november 1918.
- 216 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 30 november 1918.
- 217 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, handgeschreven briefje Van Heemstra aan Broekhoff, zonder datum (gezien de plaatsing in het archief vermoedelijk november/december 1918).
- 218 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief Broekhoff aan Fabius, 28 november 1918. De Meijer heeft ook deze brief in zijn geheel in het rapport opgenomen: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 100-104.
- 219 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief K.H. Broekhoff aan H.A.C. Fabius, 28 november 1918; Vergelijk: Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 39.
- 220 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief K.H. Broekhoff aan H.A.C. Fabius, 28 november 1918.
- 221 Meershoek, *De geschiedenis van de Nederlandse politie*, 159.

- 222 Fijnaut, *Opdat de macht een toevlucht zij?*, 161-184.
- 223 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief K.H. Broekhoff aan H.A.C. Fabius, 28 november 1918.
- 224 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 7, correspondentie K.H. Broekhoff, brief H.A.C. Fabius aan K.H. Broekhoff, 30 november 1918. De Meijer ziet wel een grote invloed van de kant van de politiecommissarissen (en dan vooral op de organisatiewijze, niet ten aanzien van de vraag of het überhaupt 'glad terrein' is), maar dan van Van 't Sant en vooral Sirks, die ouder was en als marine-officier buiten dienst meer invloed zou hebben gehad op Fabius dan de jonge Broekhoff die zich 'te grote vrijpostigheid' permitteerde: SSA AIVD, Rapport De Meijer, 106, 123.
- 225 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 27 november 1918 en 30 december 1918.
- 226 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 2 januari 1919. Ook geciteerd in: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 105.
- 227 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 2 januari 1919.
- 228 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 27 november 1918 en 30 december 1918; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 106.
- 229 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 7 januari 1919.
- 230 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 107.
- 231 Ibidem; Van Woelderen noemt de dienst voor het eerst op 13 januari 1919: NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 13 januari 1919.
- 232 W.F. Pop, 'Nota betreffende een inlichtingendienst tegenover revolutionaire propaganda en revolutionaire woelingen', integraal opgenomen in: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 107-III.
- 233 Ibidem.
- 234 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 7 januari 1919.
- 235 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 193-194.
- 236 'Nota organisatie en werkwijze der Gemeentepolitie Rotterdam', integraal opgenomen in: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, III-114.
- 237 Ibidem.
- 238 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 13 januari 1919.
- 239 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 114.
- 240 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 122.
- 241 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 13 januari 1919.
- 242 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 31 januari 1919.
- 243 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 122-127.
- 244 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 31 januari 1919.

- 245 Klinkert en Teitler, 'Nederland van neutraliteit naar bondgenootschap', 12, 18-19; Schuurmsma, *Vergeefs onzijdig*, 146-147, 150.
- 246 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 15 februari 1919.
- 247 Brief Pop aan Ruijs de Beerenbrouck, 10 januari 1919, herhaald en gepreciseerd op 6 februari 1919, geciteerd in: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 134-135.
- 248 Brief Ruijs de Beerenbrouck aan Pop, 10 februari 1919, geciteerd in: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 135-136.
- 249 Brief Pop aan Ruijs de Beerenbrouck, 17 februari 1919, geciteerd in: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 136-138.
- 250 Ibidem.
- 251 Ibidem.
- 252 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 138-139.
- 253 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 139.
- 254 Brief Alting van Geusau aan Ruijs de Beerenbrouck, 31 mei 1919, geciteerd in: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 140.
- 255 Brief Heemskerk aan Ruijs de Beerenbrouck, 10 oktober 1919, geciteerd in: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 141.
- 256 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 161-163.
- 257 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 25 juni 1919.
- 258 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 17651, 27 maart 1928.
- 259 NL-HANA Archieven van de Raad van Ministers (Ministerraad) 1823-1988, nummer toegang 2.02.05.02, inv.nr. 139, notulen Ministerraad, 27 oktober 1919.
- 260 De Meijer gebruikt de term 'desavoueren': SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 177. Fabius verklaarde na de Tweede Wereldoorlog tegenover de Parlementaire Enquetecommissie Regeeringsbeleid dat de autonome positie van de inlichtingendienst de opperbevelhebber de ruimte gaf zich te distantiëren van de inlichtingendienst, H.C. Posthumus Meyjes, *De Enquetecommissie is van oordeel...: een samenvatting van het parlementaire onderzoek naar het regeringsbeleid in de oorlogsjaren* (Arnhem 1958) 277.
- 261 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 177.
- 262 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 194-195.
- 263 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 23 april 1919; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 37, 69.
- 264 Bornebroek, *Een heer in een volkspartij*, 220.
- 265 HTK, 1920-1921, Handelingen, 35^e vergadering, 9 december 1920, 942-943.
- 266 Ibidem.
- 267 Ibidem.
- 268 Tussen 1918 en 1932 was mr. J.G. van Blom secretaris-generaal bij Justitie, tussen 1933 en 1937 was dat mr. J.P. de Meijere en vanaf 1 december 1937 mr. J.R.M. van Angeren.
- 269 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 209-210.
- 270 Posthumus Meyjes, *De Enquetecommissie is van oordeel*, 31.
- 271 T.S. Rooseboom tijdens de vergadering met de politieverbindingen, 21 november 1930:

- Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 23939, 21 november 1930.
- 272 Rond 1930 verhuisde GS III naar het ruimere pand Lange Voorhout nr. 7.
- 273 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 156; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 189.
- 274 Klinkert, 'H.A.C. Fabius', 420.
- 275 NIMH, Archief H.A.C. Fabius, 488, inv.nr. 31, diverse correspondentie Fabius, brief K.H. Broekhoff aan H.A.C. Fabius, 29 juli 1919; brief A.H. Sirks aan H.A.C. Fabius, 4 augustus 1919.
- 276 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 17, dagboek Van Woelderen, 24 juli 1919; Van Woelderen, *Woelwater*, 52.
- 277 De Graaff, Benschop, Van Dapperen en Schouten, *Reconstructie*. Van Oorschots benoeming werd per 1 april 1920 geformaliseerd: 'de gepensioneerde kapitein der infanterie J.W. van Oorschot, met ingang van 1 april 1920, [werd] benoemd tot referendaris bij het Bureau Inlichtingendienst van den Generalen Staf'in: *De Telegraaf*, 22 april 1920. Vergelijk: Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 187.
- 278 De Graaff, Benschop, Van Dapperen en Schouten, *Reconstructie*; *De Tijd*, 7 april 1932.
- 279 *Het Vaderland*, 8 april 1921; SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 130-131.
- 280 De Graaff, Benschop, Van Dapperen en Schouten, *Reconstructie*.
- 281 Van Oorschot noemde A.J. Roosebooms onbezoldigde aanstelling 'liefhebberij': Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek ('s Gravenhage 1973) zitting 6 juli 1949, verhoor Johan Willem van Oorschot, 97.
- 282 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 186-187.
- 283 De Graaff, 'De Centrale Inlichtingendienst en de CPH/CPN', 110-111.
- 284 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 186.
- 285 De Meijer noemt 14 verbindingen: de gemeentelijke politiekorpsen, de rijksveldwacht, de Koninklijke Marechaussee, de procureurs-generaal (rijksrecherche), commissarissen der koningin, de directie van de Marine, de procureur-generaal in Nederlands-Oost-Indië, de gouverneurs in West-Indië, de Bijzonder Vrijwillige Landstorm, de burgerwachten, werkgeversorganisaties, enkele vakverbonden, enkele kerkelijke organisaties en particuliere personen: SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 191, 204.
- 286 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 42.
- 287 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 193-198.
- 288 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 199.
- 289 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 17651, 27 maart 1928.
- 290 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 199-201.
- 291 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 201.
- 292 De Graaff, 'Van Abraham Kuyper tot Mohammed B.', 59.
- 293 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 17651, bijlage 'De algemene werkwijze van de Centrale Inlichtingendienst', 27 maart 1928.
- 294 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, bericht 1920/16, 16 oktober 1920; Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, bericht 1920/17, 1 november 1920.
- 295 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 03334, 22 maart 1920.

- 296 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 03338, 23 maart 1920; Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 03334, 22 maart 1920.
- 297 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 09761, 28 april 1923.
- 298 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 10, Communisme en nationaal-socialisme in Duitsland, brief W.G. van den Brandeler aan 'het Parket van den Procureur-Generaal' (parket onbekend), 3 juni 1921.
- 299 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 206.
- 300 NL-HANA Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv.nr. 10, Communisme en nationaal-socialisme in Duitsland, 'Rapport betreffende het Communisme in Duitschland, Duitsch Oostenrijk, en Tsjecho Slowakye, de revolutionaire woelingen in Midden Duitschland en in het Ruhrgebied en de organisatie der politie in die landen ter onderdrukking van revolutionnaire woelingen en de daarmee gepaard gaande verschynselen en wat daaruit voor Nederland te leeren valt, uitgebracht door den Inspecteur van Politie K.H. Broekhoff te Amsterdam', 18 mei 1921.
- 301 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 177-184.
- 302 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 34, 39.
- 303 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 17651, 27 maart 1928.
- 304 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 23939, 21 november 1930.
- 305 Engelen, *De militaire inlichtingendienst, 1914-2000*, 52-53.
- 306 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 17651, bijlage 'De algemene werkwijze van de Centrale Inlichtingendienst', 27 maart 1928.
- 307 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 12 augustus 1927; Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 17651, bijlage 'De algemene werkwijze van de Centrale Inlichtingendienst', 27 maart 1928; Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 23939, 21 november 1930.
- 308 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 17651, bijlage 'De algemene werkwijze van de Centrale Inlichtingendienst', 27 maart 1928; De Graaff, 'Van Abraham Kuypert tot Mohammed B.', 58.
- 309 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, III.
- 310 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 17651, 27 maart 1928.
- 311 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, 'Handleiding betreffende de algemeene werkwijze van den Centralen Inlichtingendienst (1)', gebaseerd op het verslag van de vergadering met de politieverbindingen op 28 oktober 1930, C.I. nummer 23939, verzonden door Rooseboom aan mr. W.L.A. Collard van het ministerie van Justitie, 21 november 1930.
- 312 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 186-187.
- 313 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 187.
- 314 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 185.
- 315 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 186.
- 316 De organisaties staan opgesomd in SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 178-184.
- 317 Bijvoorbeeld: Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nrs. 00672, 00487, 00707, 00421, 01262, 01419, 01449, 01614, 01719, 01862, 01987 en overzichten 1920/10, 1920/11, 1920/12, enzovoort.

- 318 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 211-212.
- 319 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 01668a.
- 320 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 83845a, 12 juli 1939.
- 321 Vergelijk: De Graaff, 'Van Abraham Kuiper tot Mohammed B.', 59; Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 83845a, 12 juli 1939; Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 17651, 27 maart 1928, bijlage 'De algemene werkwijze van de Centrale Inlichtingendienst'.
- 322 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 20144, 3 juli 1929.
- 323 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 23939, verslag van de vergadering met de verbindingen op 28 oktober 1930, 21 november 1930.
- 324 'De regeering vraagt inlichtingen over revolutionair gezinden', *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 september 1932.
- 325 Bijvoorbeeld: 'Een lijst van vooraanstaande revolutionairen', *IJmuider Courant*, 10 september 1932.
- 326 'Rijksveldwacht met mitrailleurs; tegen revolutionair gezinden. Centrale Inlichtingendienst is bestemd om zijn seniele aftakeling te herstellen, zwarte lijsten aangelegd': *Het Volk*, 9 september 1932; 'De regeering vraagt inlichtingen over revolutionair gezinden': *Leeuwarder Nieuwsblad*, 13 september 1932.
- 327 De Graaff, Benschop, Van Dapperen en Schouten, *Reconstructie*.
- 328 H. Langeveld, 'De verzuiling doorbroken: Hendrikus Colijn en de liberale en ongebonden pers', in: J. Bardoel, C. Vos, F. Van Vree en H. Wijffes (red.), *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2002) 37-50.
- 329 Bijvoorbeeld: De Graaff, 'Van Abraham Kuiper tot Mohammed B.', 60; K. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark: kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003) 15.
- 330 C.W. Hijzen, 'The perpetual adversary. How Dutch security services perceived communism (1918-1989)', *Historical Social Research* 38, 1 (2013) 166-199, aldaar 176.
- 331 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, overzicht nr. 4, 1928.
- 332 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 17651, 27 maart 1928.
- 333 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 10747, 18 december 1923; Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 12996, 9 juni 1925; Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 23939, 21 november 1930; R. te Slaa en E. Klijn, *De NSB: ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2010) 785; S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme: een onderzoek naar het kiesgedrag van de Limburger in de jaren dertig* (Assen 1975) 1-2.
- 334 Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 785; Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme*, 1-4, 50, 140-148.
- 335 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 15900a, 1 februari 1935, 4.
- 336 HTK, 1933-1934, Bijlagen, 2.I, 3, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1934, 10.
- 337 Ibidem.
- 338 Brijnen van Houten en Kikkert, *Brandwacht in de coulissen*, 27-39.
- 339 De Rooij, *Republiek van rivaliteiten*, 187-188.
- 340 HEK, 1933-1934, Bijlagen, kamerstuknummer 2.I, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1934, 15-16.

- 341 HEK, 1933-1934, Bijlagen, 2.I, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1934, 15.
- 342 J.C.H. Blom, *De muiterij op de Zeven Provinciën* (Bussum 1975) 44-52.
- 343 Ibidem, 60.
- 344 NL-HANA Archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Kabinetsarchief, 1817-1949, nummer toegang 2.04.26.02, inv.nr. 887, 'Leidraad voor Burgemeesters ingeval van oproerige bewegingen en verstoringen van de openbare orde', zonder datum.
- 345 Kaal, *Het hoofd van de stad*, 180.
- 346 Blom, *De muiterij*, 126-141.
- 347 Artikel geciteerd in: P.P.T. Bovend'Eert, 'Het verenigingsverbod voor ambtenaren van 1951', *Politieke opstellen: jaarlijkse uitgave van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Juridische Faculteit* 7 (1987) 49-61, aldaar 49-52.
- 348 F. Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 2009) 104; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 45; Bovend'Eert, 'Het verenigingsverbod voor ambtenaren van 1951', 50; HTK, 1933-1934, Bijlagen, 2.I, 3, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1934, 11.
- 349 HTK, 1933-1934, Bijlagen, 2.I, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1934, 16.
- 350 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 06632, 24 november 1933.
- 351 T. van de Kerke, 'Waar u zich thans ook op dat gebied gaat begeven: GSIII en de nasleep van november 1918: van "het geluid in de troep" naar revolutionaire propaganda', Scriptie Universiteit van Amsterdam, 2014, 31-35.
- 352 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 204.
- 353 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 06632, 24 november 1933.
- 354 Ibidem.
- 355 Ibidem.
- 356 L. Bugelman, 'De vele gezichten van een beladen term. Het begrip subversie doorheen de Belgische rechtsgeschiedenis,' in: M. Cools, K. Dassen, R. Libert en P. Ponsaers (red.), *De staatsveiligheid: essays over 175 jaar veiligheid van de staat* (Brussel 2005) 131-154, aldaar 150-151; J. Segers en D. Peeters, 'Inlichtingendiensten en extremisme,' in: M. Cools, K. Dassen, R. Libert en P. Ponsaers (red.), *De staatsveiligheid: essays over 175 jaar veiligheid van de staat* (Brussel 2005) 281-302, aldaar 287.
- 357 R. Thurlow, 'The evolution of the mythical British fifth column, 1939-1946', *Twentieth century British history* 10, 4 (1999) 477-498, aldaar 477-481; Andrew, *The defence of the realm*, 186-213.
- 358 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 06632, 24 november 1933.
- 359 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 35.
- 360 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 154-155.
- 361 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 35.
- 362 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 148-155.
- 363 Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 35.
- 364 W. Kielich, *Jordaners op de barricaden: het oproer van 1934* (Zutphen 1984) 73-75, 90-98, 125-142, 146-147, 158.
- 365 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 15449, 23 november 1934.
- 366 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 15449, 23 november 1934; Rapportage Centrale Inlichtingendienst, nr. 57961, 9 maart 1938.

- 367 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 15449, 23 november 1934.
- 368 Bijvoorbeeld: Twigge, Hampshire en Macklin, *British intelligence*, 38-43; D. Porch, *The French secret services: A history of French intelligence from the Drefus Affair to the Gulf War* (New York 2003), 115-135; C. Aubin, 'Contre-espionnage et sécurité intérieure pendant les années 1930: structures, défis et réponses', in: F. Guelton en A. Bicer (red.), *Naissance et evolution du renseignement dans l'espace Européen (1870-1940): entre démocratie et totalitarisme, quatorze études de cas* (Tulle 2006) 247-276.
- 369 M. Thomas, *Empires of intelligence: security services and colonial disorder after 1914* (Berkeley 2008) 14-44, 46-49; Porch, *The French secret services*, 293-294.
- 370 Volgens Kluiters werd deze in 1920 heropgericht onder de procureur-generaal van Batavia. Herman Burgers houdt 1916 als oprichtingsjaar aan. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 286-287; H. Burgers, *De garoeda en de ooievaar: Indonesië van kolonie tot nationale staat* (Leiden 2011) 167, 228; De Graaff, Benschop, Van Dapperen en Schouten, *Reconstructie*; Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 22254, J.W. van Oorschoot aan minister van Koloniën, 16 april 1930.
- 371 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 54299, geheim overzicht nr. 6, jaargang 1937, Den Haag, december 1937.
- 372 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, geheim overzicht nr. 6, jaargang 1937; Engelen, *De militaire inlichtingendienst, 1914-2000*, 51; I. Cornelissen, *De GPOe op de Overtoom: spionnen voor Moskou 1920-1940* (Amsterdam 1989) 23, 28.
- 373 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 54299, geheim overzicht nr. 6, jaargang 1937, Den Haag, december 1937.
- 374 H.A. Schaper, 'Het Nederlandse veiligheidsbeleid 1945-1950', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 96 (1981) 277-299, aldaar 277.
- 375 Spionitis is 'de ziekelijke angst voor spionage'. Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, geheim overzicht nr. 6, 1937.
- 376 B.G.J. de Graaff, 'From security threat to protection of vital interests: changing perceptions in the Dutch security service 1945-1991', *Conflict quarterly* 12, 2 (1992) 9-35, aldaar 10.
- 377 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 54299, geheim overzicht nr. 6, jaargang 1937, Den Haag, december 1937.
- 378 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 224-225, 246-247.
- 379 Cornelissen, *De GPOe op de overtoom*, 251-275.
- 380 B.G.J. de Graaff, 'From seduction to abduction: how the Venlo incident occurred', in: B.G.J. de Graaff, B. de Jong en W. Platje (red.), *Battleground Western Europe: intelligence operations in Germany and the Netherlands in the twentieth century* (Apeldoorn 2007) 49-70, aldaar 49.
- 381 B.G.J. de Graaff, 'The Venlo incident', *World War investigator* 13 (1990) 2-13, aldaar 12-13.

HOOFDSTUK 2

- 1 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 86900a, rapport over bijeenkomst anarchistische organisatie in Emmen, 4 november 1939.
- 2 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, 1934/'40, 'Nieuwe Nevenorganisaties NSB', 24 januari 1940; Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, 03811b, 'Landsgevaarlijke actie van de NSB', 14 februari 1940.
- 3 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, geheim overzicht nr. 6, jaargang 1937, 2 februari 1938.
- 4 Ibidem.
- 5 Rapportage van de Centrale Inlichtingendienst, nr. 13082b, 'Duitse nazi-propaganda in Nederland', 26 april 1940.
- 6 M. van Schooten, 'Van de grens komen zeer verontrustende berichten binnen. Weest dus zeer op uw hoede. Een analyse van de Nederlandse militaire inlichtingendienst aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog', *Masterscriptie Universiteit Utrecht* (2010) 117.
- 7 Bijvoorbeeld: NL-HaNa, Gouverneur van Suriname geheim archief, nummer toegang 2.10.18, inv.nr. 360, uittreksel van GS III-rapportage 1, 21 augustus 1939; uittreksel van GS III-rapportage 5, 7-12 september 1939.
- 8 Van Schooten, 'Van de grens komen zeer verontrustende berichten binnen', 120.
- 9 T. van Gent, *Het falen van de Nederlandse neutraliteit, september 1939 - mei 1940* (Amsterdam 2009) 348.
- 10 J.G. de Beus, *De geheime informant: Berlijn, 1939-10 mei 1940* (Rotterdam 1977) 51.
- 11 Verhoren van de parlementaire enquêtecommissie, deel 1c, 207, verhoor Sas, zitting dinsdag 16 maart 1948; De Beus, *De geheime informant*, 117; Posthumus Meyjes, *De Enquêtecommissie is van oordeel*, 53-54.
- 12 Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 147.
- 13 L. de Jong, *De Duitse vijfde colonne in de Tweede Wereldoorlog* (Arnhem 1953) 90-107.
- 14 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945: deel 3 (mei '40)* (Den Haag 1970) 36-44.
- 15 H. Amersfoort en P. Kamphuis, *Mei 1940: de strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag 2005) 94-104; Schuurisma, *Vergeefs onzijdig*, 149-150, 159-161.
- 16 J. Hoogenboezem, *H.J. Kruls: een politieke generaal* (Amsterdam 2010) 65-66.
- 17 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9, 2*, 17.
- 18 Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 148.
- 19 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 3*, 401-405.
- 20 H. van der Zee, *In ballingschap: de Nederlandse kolonie in Engeland (1940-1945)* (Amsterdam 2005) 68-72; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9, 39, 43, 48, 72*.
- 21 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9, 1-2, 8*; J.H. Kruls, *Generaal in Nederland: memoires* (Bussum 1975) 56-60.
- 22 Bijvoorbeeld: 'Dagboek krijgsgevangenschap vanaf 15 mei 1942 tot 31 mei 1945', kolonel M.P. Kokje, in afschrift afgestaan aan de Sectie Krijgsgeschiedenis van de Staf B.L.S., 30 oktober 1974, gedigitaliseerd door E. van der Most (Gouda 2013). Internet: <http://www.eindhovenfotos.nl/Kokje.pdf>.

- 23 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 848; Engelen, *De militaire inlichtingendienst, 1914-2000*, 64.
- 24 Engelen, *De militaire inlichtingendienst, 1914-2000*, 47-48; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 848.
- 25 Visser, *De bezetter bespied*, 96.
- 26 Andrew, *The defence of the realm*, 229-239.
- 27 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 122.
- 28 Van der Zee, *In ballingschap*, 130-131.
- 29 Brijnen van Houten en Kikkert, *Brandwacht in de coulissen*, 59.
- 30 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 53, 798.
- 31 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 50; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 799-800.
- 32 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 801, 810.
- 33 Ibidem, 849.
- 34 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 52; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 837.
- 35 Van der Zee, *In ballingschap*, 7-8.
- 36 Van der Zee, *Harer majesteits loyaalste onderdaan*, 179-181; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 57-59.
- 37 Visser, *De bezetter bespied*, 93-94; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 826.
- 38 Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Londense dagboeken van jhr. ir. O.C.A. van Lidth de Jeude, 1940-1945, 8 juni 1943.
- 39 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 845, 859-861;
- 40 Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 122-125; Van der Zee, *Harer majesteits loyaalste onderdaan*, 222-229.
- 41 J.P.M.H. Wolters, *Dossier Nordpol: het Engandspiel onder de loep* (Amsterdam 2003) 100-101.
- 42 Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Londense dagboeken van jhr. ir. O.C.A. van Lidth de Jeude 1940-1945, 23 november 1942.
- 43 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 377.
- 44 Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 64-65, 120-121.
- 45 De Enquêtecommissie regeringsbeleid 1940-1945: verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek (Den Haag 1950) deel 4A, 92; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 273.
- 46 NL-HANA Archieven van het Ministerie van Defensie te Londen [1940-1941]; Ministerie van Oorlog te Londen [1941-1945]; Departement van Oorlog: Bureau Londen [1945-1947], (1933) 1940-1947 (1974), 2.13.71, inv.nr. 1577, Document met taakbeschrijving van de MID, zonder datum.
- 47 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1801, brief van vier ministers aan de koningin, 'Opheffing Centrale Inlichtingendienst', 3 juli 1942.
- 48 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 53-54; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 804.
- 49 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1801, schrijven van Van Lidth de Jeude en Van Angeren aan de voorzitter van de raad van ministers, 19 september 1942.

- 50 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 895; Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Londense dagboeken van jhr. ir. O.C.A. van Lidth de Jeude 1940-1945, 14 oktober 1942.
- 51 Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Londense dagboeken van jhr.ir. O.C.A. van Lidth de Jeude 1940-1945, 10 oktober 1942, 12 oktober 1942 en 14 oktober 1942.
- 52 Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 66-76; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 895-896.
- 53 Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Londense dagboeken van jhr. ir. O.C.A. van Lidth de Jeude 1940-1945, 13 november 1942.
- 54 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 917-918.
- 55 NL-HANA Archief BiZa en AZ te Londen, 2.04.76, inv.nr. 161, 'Overzicht van den toestand in bezet Nederland, samengesteld door Bureau Inlichtingen, volgens de per eind juli 1943 beschikbare gegevens'; NL-HANA Archief BiZa en AZ te Londen, 2.04.76, inv.nr. 161, 'Overzicht van den toestand in Nederland, samengesteld door het Bureau Inlichtingen, volgens de per einde januari 1944 beschikbare gegevens'.
- 56 NL-HANA Archief BiZa en AZ te Londen, 2.04.76, inv.nr. 161, 'Overzicht van den toestand in Nederland, samengesteld door het Bureau Inlichtingen, volgens de per einde maart 1944 beschikbare gegevens'.
- 57 NL-HANA Archief BiZa en AZ te Londen, 2.04.76, inv.nr. 161, 'Overzicht van den toestand in Nederland, samengesteld door het Bureau Inlichtingen, volgens de per einde oktober 1943 beschikbare gegevens'.
- 58 Ibidem.
- 59 NL-HANA Archief BiZa en AZ te Londen, 2.04.76, inv.nr. 161, 'Overzicht van den toestand in Nederland, samengesteld door het Bureau Inlichtingen, volgens de per einde december 1943 beschikbare gegevens'.
- 60 NL-HANA Archief BiZa en AZ te Londen, 2.04.76, inv.nr. 161, 'Overzicht van den toestand in bezet Nederland, samengesteld door Bureau Inlichtingen, volgens de per eind juli 1943 beschikbare gegevens'.
- 61 N. Beyens, *Overgangspolitik: de strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2009) 114-115.
- 62 NL-HANA Archief BiZa en AZ te Londen, 2.04.76, inv.nr. 161, 'Overzicht van den toestand in Nederland, samengesteld door het Bureau Inlichtingen, volgens de per eind december 1943 beschikbare gegevens'; NL-HANA Archief BiZa en AZ te Londen, 2.04.76, inv. nr. 161, 'Overzicht van den toestand in bezet Nederland, samengesteld door Bureau Inlichtingen, eind juli 1943'. Vergelijk: het oordeel in het Rapport-Matthijsen van oktober 1946, die schrijft dat Somer 'de meningen van een paar OD-kopstukken presenteerde als de mening van bezet Nederland': NL-HANA Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 499, Rapport-Matthijsen, 'Naar aanleiding van de liquidatie van het Bureau Nationale Veiligheid, Amsterdam, oktober 1946', 3.
- 63 De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 883, 1021.
- 64 M.R.D. Foot, *SOE in the Low Countries* (Londen 2001) 149, 178-197.
- 65 Wolters, *Dossier Nordpol*; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 944, 848, 997-998, 1028-1040.

- 66 NL-HANA Defensie en Oorlog te Londen, 2.13.71, inv.nr. 316, K-nummer 23, brief O.C.A. van Lidth de Jeude aan Lord Selborne, 26 februari 1944; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1801, brief H.G. Broekman en C.H.J.F. van Houten aan minister Lidth de Jeude, 3 augustus 1944; NL-HANA Defensie en Oorlog te Londen, 2.13.71, inv.nr. 316, K-nummer 129, brief Van Oorschoot aan zijn minister, 6 juli 1944.
- 67 Bijvoorbeeld: C. van Tricht, *De Ondergrondse: Landelijke Organisatie Onderduikers (LO) Knokploegen (KP)* (Soesterberg 2008) 68-70; M. Schwegman, 'The Netherlands', in: P. Cooke en B.H. Shepherd (red.), *European resistance in the Second World War* (Barnsley 2013) 134-149, aldaar 135, 139-142.
- 68 Een illustratie van die professionalisering van de Stoottroepen was hun gerichtheid op contra-inlichtingenwerk, zoals bijvoorbeeld in 'Ronschrijven nummer 3 van 4 januari 1945 stond te lezen: 'Hoe herkent men spionnen? Vijandelijke spionnen kan men veelal herkennen aan hun bijzondere beleefdheid, hun streng nakomen van door politie of overheid gegeven bevelen, hun gemaakte bescheidenheid, hun gewoonte om acht te slaan op alles wat zij zien en hooren, het bezit van papieren die hun woorden steeds bevestigen, hun vrijgevigheid, hun tegenwoordigheid op plaatsen waar iets te hooren of te zien is, de groote geldsommen, waarover zij soms beschikken, enz.' NL-HANA BNV, 2.04.80, inv.nr. 22, 'Rondschrjven nr. 3', 4 januari 1945.
- 69 NL-HANA BNV, 2.04.80, inv.nr. 3532, 'Aufbau des GDNs [Geheimdienst Nederland]', zonder datum; W.G. Visser, *De Geheime Dienst Nederland: een documentair verslag over een inlichtingengroep in bezet gebied 1943-1945* (Barendrecht 1989) 44.
- 70 C.M. Schulten, *'En verpletterd wordt het juk': verzet in Nederland 1940-1945* (Den Haag 1995) 164. Zie ook: Foot, *SOE in the Low Countries*, passim.
- 71 NL-HANA Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 1452, 'Stukken betreffende de organisatie, de huisvesting en de opheffing van Sectie III, 1944-1946', stuk over splitsing in sectie A en B, 8 februari 1945.
- 72 D.C.L. Schoonoord, 'Het Circus Kruls: militair gezag in NL 1944-1946', *Militaire spectator* 179, 5 (2010) 269; Hoogenboezem, *H.J. Kruls*, 149-204.
- 73 NL-HANA Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 499, schrijven van G.C.-S.G. aan de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten, 4 april 1945.
- 74 Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 87, 277-285.
- 75 Ook prins Bernhard had geen hoge pet op van Derksema. Door 'totaal ontbrekende leiding en besluiteloosheid van Overste Derksema' was Sectie III A van het Militair Gezag niet van de grond gekomen, schreef Bernhard op 10 juni 1945 aan de minister van Oorlog Jan de Quay. Collectie Dick Engelen, brief prins Bernhard aan minister van Oorlog (kopie), 10 juni 1945.
- 76 Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 284-285.
- 77 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 32, 40; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 87.
- 78 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 54-55.
- 79 NL-HANA BNV, 2.04.80, inv.nr. 25, instellingsbeschikking MG, juli 1945.
- 80 NL-HANA BNV, 2.04.80, inv.nr. 25, Koninklijk Besluit, 16 juni 1945; NL-HANA BNV, 2.04.80, inv.nr. 3534, brief Einthoven aan de minister van Buitenlandse Zaken, 1945, zonder datum.

- 81 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 60-64.
- 82 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 74-78.
- 83 P. Koedijk, 'De geheime dienst. Gladio In Nederland. De geschiedenis van een halve eeuw complot tegen de vijand', *Vrij Nederland*, 25 januari 1992.
- 84 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 65-66; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945: deel 4 (mei '40 - maart '41)* (Den Haag 1972) 497-606; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, 1939-1945: deel 5 (maart '41 - juli '42)* (Den Haag 1974) 208-222. Zie ook: W. ten Have, *De Nederlandse Unie: aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd 1940-1941* (Amsterdam 1999).
- 85 M. van Dongen, 'Een man met een opdracht', *De Groene Amsterdammer*, 6 maart 1996.
- 86 NL-HANA Archief bescheiden privécollectie Einthoven [levensjaren 1896 – 1979] 1938-1979, nummer toegang 2.21.231, inv.nr. 36, memorandum L. Einthoven aan koningin Wilhelmina, 17 april 1942.
- 87 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 67-69.
- 88 Beyens, *Overgangspolitiek*, 107-108.
- 89 V. Koop, *Himmlers letztes Aufgebot: die NS-Organisation 'Werwolf'* (Keulen 2008) 7.
- 90 NL-HANA Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 499, brief van G.C.-S.G. aan de commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten, 4 april 1945; NL-HANA BNV, 2.04.80, inv.nr. 2347, nota Einthoven voor de Ministerraad, begin augustus 1945.
- 91 NL-HANA BNV, 2.04.80, inv.nr. 2351, schrijven BI Zwitserland aan BNV, 'Correspondentie met het Bureau Inlichtingen der Nederlandse Regering, de Regeringscommissaris in Algemene Dienst en de Generale Staf, Hoofdafdeling IIIC. 1945-1946', zonder datum.
- 92 NL-HANA BNV, 2.04.80, inv.nr. 2351, verklaring van kolonel tit. K.N.I.L. H.J. Schmidt, 'betreffende veiligheidsmaatregelen, te nemen in verband met een eventueel bezoek van H.M. de Koningin aan 's-Gravenhage', 'Correspondentie met het Bureau Inlichtingen der Nederlandse Regering, de Regeringscommissaris in Algemene Dienst en de Generale Staf, Hoofdafdeling IIIC. 1945-1946', 13 juni 1945.
- 93 Aalders en Hilbrink, *De affaire Sanders*, 92-93; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 82; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 87.
- 94 NL-HANA BNV, 2.04.80, inv.nr. 2349, brief Einthoven aan de heer Martinot, Sectie Voorlichting, BPM-gebouw Kamer 290 te 's-Gravenhage, een 'kort overzicht van de werkzaamheden van het B.N.V.', 4 augustus 1945.
- 95 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 55; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 1352-1353.
- 96 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 88.
- 97 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.S. Sinnighe Damsté, hoofd-BVD 1961-1967, 5 augustus 1992.
- 98 Engelen, *Per undas adversas*, 25.
- 99 Volgens Harthoorn heeft Crabbendam dus onder Duits gezag meegewerkt aan het opsporen van communisten, Joden en andere groepen: Harthoorn, *Vuile oorlog in Den Haag*, 119-130.
- 100 Bijvoorbeeld H.F.J. Hack: Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje*, jubileumnummer 1945-1970.

- 101 NL-HANA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 2356, weekverslagen van Bureau B, 'houdende samenvattingen van door het bureau ontvangen rapporten, met geleidebrieven', 1945-1946.
- 102 Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 93.
- 103 Bijvoorbeeld: NL-HANA Archief van de procureur-generaal bij het Hooggerechtshof van Nederlands-Indië, (1936) 1945-1949 (1969), nummer toegang 53, inv.nr. 2.10.17, procureur-generaal aan 'hoofd van Bureau voor Nationale Veiligheid, te Scheveningen', Batavia, 22 maart 1946.
- 104 NL-HANA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3528, maandrapport januari 1946.
- 105 Een greep uit de weekverslagen: NL-HANA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr., 2352, weekverslag 8-15 december 1945, 19-26 januari 1946 en 9-16 februari 1946.
- 106 NL-HANA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr., 2352, maandrapporten van aan politiekorpsen verbonden inlichtingendiensten, met bijlagen, 1945-1946.
- 107 NL-HANA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr., 2356, weekverslag 23 februari – 2 maart 1946; NL-HANA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3528, maandrapport januari 1946; NL-HANA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 2356, weekverslagen 1945-1946.
- 108 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 412.
- 109 Aalders, *Leonie*, 234-235.
- 110 Interview in: *OVT: Het spoor terug: waakzaam voor het vaderland*, VPRO (onder redactie van Paul Arnoldussen en Hans Olink), uitzending 18 oktober 1998; P. Arnoldussen en H. Olink, 'Die brave Koude Oorlog', *Het Parool*, 17 oktober 1998.
- 111 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 186-187.
- 112 Interview in: *OVT: Het spoor terug*, uitzending 18 oktober 1998.
- 113 NL-HANA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 301, notulen bespreking op ministerie van AOK inzake BNV, 2. Vergelijk: Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 83.
- 114 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 187.
- 115 Bijvoorbeeld: NL-HANA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3528, geheim verslag Bureau Nationale Veiligheid, Bureau B., nr. 1, 12 januari 1946; B.G.J. de Graaff en C. Wiebes, *Gladio der vrije jongens: een particuliere geheime dienst in Koude Oorlogstijd* (Den Haag 1992); Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 125.
- 116 Collectie Constant Hijzen, brief J.C. van den Ende aan AIVD Afdeling Interne en Externe Betrekkingen, 'Bijdrage aan het jubileumnummer personeelsmagazine Stroom', zonder datum; Interview in: *OVT: Het spoor terug*, uitzending 18 oktober 1998.
- 117 Aalders en Hilbrink, *De affaire Sanders*, 80, 92-93, 95; NL-HANA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 26, stukken betreffende berichtgeving inzake misstanden bij het BNV, met name over de affaire Sanders: het ontslag van het hoofd van de Opsporingsdienst, 1945-1950.
- 118 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 306, verweerschrift Einthoven na lezing van het Rapport-Wijnveldt, 28 juli 1948.
- 119 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6342, 'Stukken betreffende instelling, organisatie en werking BID'; De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 29; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 40.

- 120 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 90.
- 121 NL-HANA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3534, brief van de Directie van Politieke Zaken van Buitenlandse Zaken aan het Bureau Nationale Veiligheid, 28 november 1945.
- 122 NL-HANA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3534, brief van de Directie van Politieke Zaken van Buitenlandse Zaken aan het Bureau Nationale Veiligheid, zonder datum, n.a.v. brief Louis Einthoven aan Eelco Kleffens, 28 november 1945.
- 123 Die woorden werden uitgesproken door Rijksrechercheur Wooning, die op het ministerie van Justitie had gewerkt bij de 'spionage-afweercentrale' van mr. Goossen. Hij zei dit pas in 1948, maar het besef bekroop ook het kabinet-Schermerhorn al: voor de oorlog was Nederland een vrijplaats voor allerhande operaties van buitenlandse inlichtingendiensten. Dit strookte niet met de opvattingen over soevereiniteit en nationale veiligheid: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, toelichting gericht aan de voorzitter van de commissie-Prinsen door de Raadadviseur in algemene dienst, Chef der Afdeling Openbare Orde en Veiligheid, 31 juli 1948.
- 124 NL-HANA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3534, brief van de Directie van Politieke Zaken van Buitenlandse Zaken aan het Bureau Nationale Veiligheid, 28 november 1945.
- 125 NL-HANA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3534, brief van de Directie van Politieke Zaken van Buitenlandse Zaken aan het Bureau Nationale Veiligheid, zonder datum, n.a.v. brief Louis Einthoven aan Eelco Kleffens, 28 november 1945.
- 126 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 25-26.
- 127 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 301, notulen bespreking 30 oktober 1945; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, vergadering inzake coördinatie centrale inlichtingen- en veiligheidsdiensten, 29 januari 1946. Vergelijk: Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 89-93.
- 128 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 90, 92, 270.
- 129 Porch, *The French secret services*, 276.
- 130 Report DCAF, 'Parliamentary oversight of security and intelligence agencies in the European Union', 95.
- 131 A. Jefferson, *Historical dictionary of German Intelligence* (Lanham 2009) 55. De grondwet van 1950 en de 'politiebrief' van de militaire gouverneur van de westerse bezettingszones uit 1949, waarin het *Trennungsgebot* wordt voorgesteld, zijn gepubliceerd: H. Roewer, *Nachrichtendienstrecht der Bundesrepublik Deutschland* (Keulen 1987) 7, 135. Zie ook: Wala en Goschler, *Keine neue gestapo*.
- 132 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, vergadering inzake coördinatie centrale inlichtingen- en veiligheidsdiensten, 29 januari 1946.
- 133 Ibidem.
- 134 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 92.
- 135 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 199-200.
- 136 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, vergadering inzake coördinatie centrale inlichtingen- en veiligheidsdiensten, 29 januari 1946; Einthoven, *Tegen de stroom in*, 199, 200, 205-206.
- 137 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, vergadering inzake coördinatie centrale inlichtingen- en veiligheidsdiensten, 29 januari 1946; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 306, verweerschrift

- Eindhoven na lezing van het Rapport-Wijnveldt, 28 juli 1948.
- 138 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 301, brief L. Eindhoven aan minister van Oorlog W. Schermerhorn, 3 juni 1946.
- 139 SSA AIVD, Rapport-De Meijer, 412.
- 140 Interview in: *OVT: Het spoor terug*, uitzending 18 oktober 1998.
- 141 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, vergadering gehouden op 29 januari 1946 inzake coördinatie centrale inlichtingen- en veiligheidsdiensten; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 270.
- 142 Engelen, *Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland*, 5, 64.
- 143 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 39, 41.
- 144 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, Koninklijk Besluit, 9 april 1946.
- 145 Interview in: *OVT: Het spoor terug*, uitzending 18 oktober 1998.
- 146 Interne jubileumuitgave Binnenlandse Veiligheidsdienst, '50 jaar binnenlandse veiligheid', reünist 50 jaar BVD (Leidschendam 1995) 16, 18.
- 147 Eindhoven, *Tegen de stroom in*, 190.
- 148 Brill, Cold War Intelligence Online: 'The secret war between the U.S. and the USSR, 1945-1991', War department, Secret Services Unit, memorandum 'Status and plans of BNV – the Dutch security service', 2 januari 1946.
- 149 In september 1945 was Eindhoven in Groot-Brittannië om daar zijn contact bij de *Secret Intelligence Service* (SIS) te spreken over de opbouw van een *stay behind*-organisatie en vroeg ook naar mensen bij *Special Operations Executive* (SOE): National Archives (Londen), Records of Special Operations Executive, 1945, HS6/731, 'N.' aan 'rw', 'Post-war planning Holland', 14 september 1945. Zie ook: Engelen, *De Nederlandse stay behind-organisatie in de Koude Oorlog*, 26-27; Engelen, *Frontdienst*, 37.
- 150 National Archives, Records of Special Operations Executive, 1945, HS6/731, 'rwe' aan 'rw', 'Visit to Colonel Eindhoven', 8 oktober 1945.
- 151 National Archives, Records of Special Operations Executive, 1945, HS6/731, 'rwe' aan 'rw', 'Visit to Colonel Eindhoven', 8 oktober 1945; Brill, Cold War Intelligence Online, memorandum 'Status and plans of BNV – the Dutch security service', 2 januari 1946.
- 152 National Archives, Records of Special Operations Executive, 1945, HS6/731, 'rwe' aan 'rw', 'Visit to Colonel Eindhoven', 8 oktober 1945.
- 153 Ibidem.
- 154 Eindhoven, *Tegen de stroom in*, 190.
- 155 National Archives, Records of Special Operations Executive, 1945, HS6/731, 'N.' aan 'rw', 'Post-war planning Holland', 14 september 1945; brief 'rwe' aan 'rw' 'Colonel Eindhoven and anti-sabotage squads', 11 oktober 1945; brief 'Major FIELD ROBINSON' aan 'Luitenant-kolonel Van Maurik' 'Dutch agents and Dutch antisabotage squads', 15 oktober 1945; brieven van 11 oktober 1945 en 14 oktober 1945 over 'Anti sabotage squads'.
- 156 Vergelijk: Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 296.
- 157 C. Wiebes, *Samen met de CIA: operaties achter het IJzeren Gordijn* (Amsterdam 2016).
- 158 Zijn hele naam was I. Waterschoot van der Gracht: Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 73, 74.
- 159 Brill, Cold War Intelligence Online, memorandum 'Status and plans of BNV: the Dutch security service', 2 januari 1946.

- 160 Ibidem.
- 161 Brill, Cold War Intelligence Online, Memorandum 'Status and plans of BNV: the Dutch security service', 2 januari 1946. Vergelijk: Brill, Cold War Intelligence Online, Lt. Colonel Van der Gracht, via Stephen B.L. Penrose Jr. aan colonel William Quinn en colonel Louis Fortier, 'Liaison with the Netherlands intelligence services', 16 april 1946.
- 162 Brill, Cold War Intelligence Online, commanding officer SSU mission to the Netherlands to commanding officer SSU mission to France, 31 oktober 1945.
- 163 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, accountantsrapport, S. van Arkel, 'Schema administratieve organisatie van de in oprichting zijnde centrale veiligheidsdienst (cvd)', 2 november 1946.
- 164 Collectie Dick Engelen, nota Afwikkelingsbureau Militair Gezag accountants (kopie), Liefstinck aan Beel, 2 december 1946.
- 165 HTK, 1947-1948, Bijlagen, 600 II, 2, memorie van toelichting, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1948, 3.
- 166 Koninklijk Besluit nr. 27, 9 april 1949. Het Koninklijk Besluit is ook te vinden op internet: <http://www.stichtingargus.nl/bvd/par/kbr1946.pdf>.
- 167 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, nota van het hoofd van Sectie G3B van het Ministerie van Oorlog, P.M.H. Tielens aan Cees Fock, 4 augustus 1948. Vergelijk: Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 93.
- 168 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, J.C. Tenkink aan Commissie-Wijnveldt, 19 augustus 1948. Dat standpunt werd ook in het Rapport-Wijnveldt opgenomen: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 307, Rapport-Wijnveldt.
- 169 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, J.C. Tenkink aan Commissie-Wijnveldt, 19 augustus 1948.
- 170 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, vergadering gehouden op 29 januari 1946 inzake coördinatie centrale inlichtingen- en veiligheidsdiensten.
- 171 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 207.
- 172 Bijvoorbeeld: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, Minister-president Louis Beel aan Minister van Justitie Johannes van Maarseveen, 24 september 1946.
- 173 NL-HANA Bureau Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 25, commentaar M.G. 11 augustus 1945, nr. 9, Kruls, aan alle Hoofden van de Politieke Opsporings Diensten; alle Commandanten van Bewarings- en Verblijfskampen, in afschrift aan den Directeur-Generaal voor Bijzondere Rechtspleging (10x); hoofd Bureau Nationale Veiligheid; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 94.
- 174 Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 396.
- 175 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, brief L. Einthoven en C. Fock aan minister-president L. Beel, 23 januari 1947.
- 176 NL-HANA Privécollectie Einthoven, 2.21.231, inv.nr. 18, 'De Nederlandsche Unie en haar driemanschap. Rapport uitgebracht door de daartoe op verzoek van het Driemanschap door Prof. Ir. W. Schermerhorn benoemde Commissie', september 1946.
- 177 Aalders en Hilbrink, *De affaire Sanders*, 260-263.
- 178 Bijvoorbeeld: NL-HANA Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 499, Rapport-Matthijssen, 'Naar aanleiding van de liquidatie van het Bureau Nationale Veiligheid', Amsterdam, oktober 1946, 14.

- 179 Bijvoorbeeld: *Het Vrije Volk*, 16 november 1946; *Nieuwe Haagse Courant*, 18 november 1946; *De Ochtendpost*, 23 november 1946; *Het Parool*, 15 november 1946 en 25 november 1946; *Trouw*, 21 november 1946; *Algemeen Dagblad*, 29 november 1946.
- 180 De commissie-Wijnveldt, bestaande uit (voorzitter) mr.dr. J. Wijnveldt, M.A. Reinalda, H.F.M. baron van Voorst tot Voorst en secretaries was A.B. Somer (griffier bij de Hoge Raad), werd op 3 december 1946 ingesteld en ging per 14 januari 1947 aan de slag. Gaandeweg het onderzoek werd de taak uitgebreid met de opdracht een onderzoek in te stellen naar de klacht van dr. J.M. Somer, (op aandringen van Beel) met reorganisatievoorstellen ten aanzien van de Centrale Veiligheidsdienst te komen en 'een onderzoek in te stellen naar insinuaties door Rodrigues Lopes geuit in de *Nieuwe Post* van 27 september 1947' (die schreef over een elimineringsploeg van het BNV; volgens Wijnveldt 'gegrond op kwaadaardige verzinsels'). NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 307, Rapport-Wijnveldt, 12 mei 1948.
- 181 C. Wiebes en B. Zeeman, *Belgium, The Netherlands, and alliances: 1940-1949* (Amsterdam 1993) 172-174.
- 182 T. Judt, *Postwar: a history of Europe since 1945* (New York 2005) 139; R. Havenaar, *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos 1939-1993* (Amsterdam 1993) 70-71.
- 183 R.C. Grogin, *Natural enemies: the United States and the Soviet Union in the Cold War, 1917-1991* (Oxford 2001) 134-136.
- 184 M. Gilbert, *Cold War Europe: the politics of a contested continent* (Londen 2014) 64-65.
- 185 H. de Liagre Böhl, 'De rode beer in de polder. Een herinterpretatie van de 'lange jaren zestig'', in: Conny Kristel (red.) c.s., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003) 214-229, aldaar 218; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 188. Er was wel enige onrust. Op het ministerie van Buitenlandse Zaken deed bijvoorbeeld het gerucht de ronde dat parachutisten afkomstig uit de Sovjet-Unie en Joegoslavië boven Frankrijk werden gedropt om de revolutie te ontketen. En bij de procureurs-generaal kwamen nu en dan berichten binnen van communisten die auto's en wapens vorderden, iets wat op revolutievoorbereiding kon wijzen. Bijvoorbeeld: T. Witte, *Een verre vijand komt naderbij: de diplomatieke betrekkingen van Nederland met de Sovjetunie, 1942-1953* (Kampen 1990) 69-70; Verburg, *De Procureurs-Generaal bijeen*, 134.
- 186 HEK, 1947-1948, Handelingen, 25^e vergadering, 9 maart 1948, 260; P.F. Maas (red.), *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951), band B, Anticommunisme, rechtsherstel en infrastructurele opbouw* (Nijmegen 1992) 392-396.
- 187 B.E. van der Boom, 'Oorlogsangst in Nederland', *Leidschrift* 16 (april 2001) 7-34, aldaar 8.
- 188 Schaper, 'Het Nederlandse veiligheidsbeleid 1945-1950', 293-294.
- 189 HTK, 1947-1948, Handelingen, 57^e vergadering, 18 maart 1948, 1558; *De Waarheid*, 27 en 28 februari 1948; HTK, 1947-1948, Handelingen, 57^e vergadering, 18 maart 1948, 1558; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1152, reacties van communistische zijde op 'de bekende gebeurtenissen in Tsjecho-Slowakije', notitie van J.G. Crabbendam [hoofd Afdeling B] aan minister-president L. Beel, 12 april 1948; G. Verrips, *Dwars, duivels en dromend: de geschiedenis van de CPN 1938-1991* (Amsterdam 1995) 258-259; M.D. Bogaarts, *De parlemen-*

- taire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet Beel 1946-1948, band C* (Nijmegen 1989) 1921.
- 190 NL-HANA Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 390, notulen van de vergaderingen van de Raad van Ministers januari-juni 1948, 8 maart 1948.
- 191 HEK, 1947-1948, Handelingen, 26^e vergadering, 10 maart 1948, 281.
- 192 HTK, 1945-1946, Handelingen, 5^e vergadering, 5 juli 1946, 46; HTK, 1945-1946, Handelingen, 7^e vergadering, 10 juli 1946, 75; M.D. Bogaarts, 'De Nederlandse reacties op Praag 1948', in: B.G.J. de Graaff en C. Wiebes, *Hun crisis was de onze niet* (Den Haag 1994) 48-82, aldaar 59-60.
- 193 De Liagre Böhl, 'De rode beer in de polder' (2003), 218; Bogaarts, 'De Nederlandse reacties op Praag 1948', 60.
- 194 De Liagre Böhl, 'De rode beer in de polder' (2003), 214-228; Bogaarts, 'De Nederlandse reactie op Praag 1948', 48-82; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 182-204; F. Rovers, *Voor recht en vrijheid: de Partij van de Arbeid en de Koude Oorlog* (Amsterdam 1994) 49-50; Bogaarts, 'De Nederlandse reacties op Praag 1948', 78.
- 195 H. de Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie: spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990', in: R. Aerts en H. te Velde, *Land van kleine gebaren: een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Amsterdam 2010) 265-342, aldaar 274-279; Witte, *Een verre vijand komt naderbij*, 85-90; P.C.M. Koedijk, 'Van Vrede en Vrijheid' tot 'Volk en Verdediging: veranderingen in anticomunistische psychologische oorlogvoering in Nederland, 1950-1965', in: B. Schoenmaker en J.A.M.M. Janssen (red.), *In de schaduw van de muur: maatschappij en krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997) 57-81, aldaar 58, 60, 64; Rovers, *Voor recht en vrijheid*, 48-49; J.J. Vorrink en G.J. van Heuven Goedhart, *Alarm in Praag: redevoeringen gehouden te Amsterdam op 28 februari 1948* (Amsterdam 1948).
- 196 De Centrale Veiligheidsdienst had talloze publieke reacties op de Praagse coup in kaart gebracht. Onder de verschillende sprekers bevond zich ook de schrijver en essayist Karel van het Reve. In een toespraak na de Praagse coup gaf hij aan ook voor de Sovjet-Unie te vrezen. Zij waren nu immers dichterbij dan ooit, 'omdat zij nu in Berlijn konden beginnen'. Opgetekend in: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1151, Reacties van communistische zijde op de bekende gebeurtenissen in Tsjecho-Slowakije, notitie van J.G. Crabbendam [hoofd Afdeling B] aan minister-president L. Beel, 12 april 1948. Volgens de in 1947 opgerichte Amerikaanse inlichtingendienst, de *Central Intelligence Agency*, was de Nederlandse angst voor het communisme 'overdreven': Wiebes en Zeeman, *Belgium, the Netherlands and alliances*, 474.
- 197 Volgens volkspelingen van het juist opgerichte Nederlands Instituut voor de Publieke Opinipeiling (NIPO), opgenomen in: J.C.H. Blom, 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945-1950)', *Bijdragen en Mededelingen Betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 96, 2 (1981) 300-333, aldaar 329-330; Maas, *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)*, 392; Van der Boom, 'Oorlogsangst in Nederland', 7, 33. Vergelijk: H.J.A. Hofland, *Tegels lichten: of ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten* (Amsterdam 1972) 144.
- 198 L. Giebels, *Beel: van vazal tot onderkoning; biografie 1902-1977* (Den Haag 1995) 187, 231-

- 234; H. de Liagre Böhl, 'De rode beer in de polder: het ontstaan van de Koude Oorlog in Nederland', in: J. Divendal et al. (red.), *Nederland, links en de Koude Oorlog* (Amsterdam 1982) 11-37, aldaar 26-27; Maas, *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)*, 63-65.
- 199 NL-HANA Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 390, notulen van de vergaderingen van de Raad van Ministers januari-juni 1948, 8 maart 1948.
- 200 Bijvoorbeeld: HEK, 1947-1948, Handelingen, 26e vergadering, 10 maart 1948, 284.
- 201 Bijvoorbeeld: G. Keiderling, *Rosinenbomber über Berlin* (Berlijn 1998); K. Scherff, *Luftbrücke Berlin: die dramatische Geschichte der Versorgung aus der Luft. Juni 1948-Oktober 1949* (Stuttgart 2008).
- 202 De Liagre Böhl, 'De rode beer in de polder' (1982), 28.
- 203 HTK, 1947-1948, Handelingen, 57^e vergadering, 18 maart 1948, 1557.
- 204 Bogaarts, 'De Nederlandse reacties op Praag 1948', 160; Rovers, *Voor recht en vrijheid*, 49-50; Witte, *Een verre vijand komt naderbij*, 94; Giebels, *Beel*, 186.
- 205 NL-HANA Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 390, notulen van de vergaderingen van de Raad van Ministers januari-juni 1948, 8 maart 1948.
- 206 NL-HANA Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 390, notulen van de vergaderingen van de Raad van Ministers januari-juni 1948, 8 maart 1948; NL-HANA NL-HANA Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 390, notulen van de vergaderingen van de Raad van Ministers januari-juni 1948, 22 maart 1948. Vergelijk: De Liagre Böhl, 'De rode beer in de polder' (2003), 214-228; Van der Boom, 'Oorlogsangst in Nederland', 9; Krijnen, *Zonodig met behulp van wapens*, 89-90; Bogaarts, 'De Nederlandse reacties op Praag 1948', 80; HTK, 1947-1948, Handelingen, 66^e vergadering, 14 mei 1948, 1727, 1730, 1739; B. van der Sloot, 'De reikwijdte van de macht; een verhandeling over staatsnoodrecht', scriptie aan de Radboud Universiteit Nijmegen (2009) 20.
- 207 Krijnen, *Zonodig met behulp van wapens*, 89-90; De Graaff en Wiebes, *Gladio der vrije jongens*, 41-44.
- 208 HEK, 1947-1948, Handelingen, 26^e vergadering, 10 maart 1948, 281.
- 209 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, aantekening van Einthoven voor de Minister-President, 10 maart 1948.
- 210 Ibidem.
- 211 Ibidem.
- 212 Ibidem.
- 213 Ibidem.
- 214 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, instelling commissie-Prinsen, 30 juni 1948.
- 215 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 12282, Rapport-Wijnveldt, 12 mei 1948.
- 216 Wijnveldt stelde vast: 'Leidende figuren bij inlichtingendiensten schijnen zich hoog te paard te gevoelen en zich zelf op een voetstuk te plaatsen, dat zij ons inziens niet hebben.'; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 12282, aanbiedingsbrief bij het Rapport-Wijnveldt, J. Wijnveldt aan L. Beel, 12 mei 1948.
- 217 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 306, verweer van Einthoven tegen beweringen in Rapport-Wijnveldt, 28 juli 1948, 3 augustus 1948 en 27 augustus 1948.
- 218 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 306, J. Wijnveldt aan L. Beel, 1 juli 1948.

- 219 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, brief L.J.M. Beel aan minister van Oorlog A.H.J.L. Fiévez, minister van Justitie J.H. van Maarseveen en minister van Binnenlandse Zaken P.J. Witteman, 16 juni 1948. Vergelijk: Engelen, *Per undas adversas*, 36.
- 220 Engelen, *Per undas adversas*, 36-37.
- 221 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, instelling commissie-Prinsen, 30 juni 1948; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 99. Het wekt overigens wel verbazing dat Fock zijn plaats in de commissie-Prinsen niet gebruikte om Eindhoven eruit te werken. Fock en Eindhoven hadden allebei ambities in het inlichtingendomein: Wiebes, *Samen met de CIA*, passim.
- 222 Volgens Engelen had Eindhoven Beel 'in zijn zak': Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 369.
- 223 P.F. Maas en J.M.M.J. Clerx (red.), *Het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951), band C; Koude Oorlog, dekolonisatie en integratie* (Nijmegen 1996) 1907-1919.
- 224 W. Drees (red. H. Daalder en J.H. Gaemers), *Op de kentering. Een sociaal-democratische visie op Nederland en de wereld na de bevrijding* (Amsterdam 1996) 67, 97, 151.
- 225 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 49, 259.
- 226 HTK, 1949-1950, Handelingen, 23^e vergadering, vaststelling van hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) der Rijksbegroting van het jaar dienstjaar 1950, 18 november 1949, 592; P.P.T. Bovend'Eert, 'De Binnenlandse Veiligheidsdienst in opspraak. Regering en parlement over de eerste jaren van een inlichtingendienst met kinderziektes', *Politieke opstellen* 6 (1986) 19-32, aldaar 23.
- 227 D. Hellema, *Neutraliteit en vrijhandel: de geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse betrekkingen* (Utrecht 2001) 148-152; De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 269-275; Havenaar, *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos*, 77; Wiebes en Zeeman, *Belgium, the Netherlands and alliances*, 226-237.
- 228 HTK, 1948-1949, Bijlagen, 1237, 4, 'Goedkeuring van het Noord-Atlantisch Verdrag', ondertekend te Washington, 4 april 1949; Hellema, *Neutraliteit en vrijhandel*, 148-152; Hogan, *A cross of iron*, 294.
- 229 HTK, 1948-1949, Bijlagen, 1255, wijziging tweede hoofdstuk A, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1949, 1-3.
- 230 P.B.R. de Geus, *Staatsbelang en krijgsmacht: de Nederlandse defensie tijdens de Koude Oorlog* (Den Haag 1998) 61-63.
- 231 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, bijeenkomsten coördinatiecommissie, bijvoorbeeld 14 april 1950 en 24 november 1950.
- 232 Eindhoven, *Tegen de stroom in*, 210-211.
- 233 P.C.M. Koedijk, 'Van beveiligingsbevordering naar veiligheidsbevordering: hoe een onopvallend taakgebied naar de voorgrond schoof', in: B.A. de Graaf, J.A. van Reijn en E.R. Muller (red.), *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphen a/d Rijn 2010) 295-318, aldaar 297-298, 297, 314.
- 234 SSA AIVD, Schema van de Centrale Veiligheidsdienst, L. Eindhoven aan W. Drees, 7 februari 1949.
- 235 HTK, 1947-1948, Bijlagen, 600.II, 2, memorie van toelichting, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1948, 3; HTK, 1948-1949, Bijlagen, 1255, wijziging tweede hoofdstuk A, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1949, 1-3.

- 236 Bovend'Eert, 'De Binnenlandse Veiligheidsdienst in opspraak', 21.
- 237 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 107.
- 238 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1826, Koninklijk Besluit nr. 51, 8 augustus 1949. Het Koninklijk Besluit is ook te vinden op internet: <http://www.stichtingargus.nl/bvd/par/wet.html>.
- 239 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, Rapport-Prinsen, 22 januari 1949. Die formulering had ook uit Einthovens pen hebben kunnen vloeien. Vergelijk bijvoorbeeld Einthovens omschrijving van de taken van 'afdeling B' van de Centrale Veiligheidsdienst in 'De organisatie van de CVD', een tekst die Einthoven al beschikbaar had gesteld aan de commissie-Wijnveldt: de werkzaamheden van Afdeling B 'hebben ten doel, door middel van het verzamelen en co-ordineren van inlichtingen uit alle delen des lands, het Hoofd van de CVD in staat te stellen de betrokken overheidsorganen voor te lichten omtrent alle activiteiten op links of rechts extreem-politiek gebied, die voor binnenlandse orde, rust en veiligheid een gevaar zou kunnen betekenen, opdat deze overheidsorganen tijdig tegen genoemde activiteit de nodige maatregelen zullen kunnen nemen.' NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, L. Einthoven, 'De organisatie van de Centrale Veiligheidsdienst', zonder datum [vermoedelijk na augustus 1948].
- 240 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, Rapport-Prinsen, 22 januari 1949, 1, 2, 13.
- 241 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, 19 augustus 1948, brief J.C. Tenkink aan de commissie-Prinsen, 18 augustus 1948.
- 242 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, Rapport-Prinsen, 22 januari 1949; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 98-99.
- 243 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, conceptrapport, 1 september 1948.
- 244 Engelen, *Per undas adversas*, 37.
- 245 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 369.
- 246 'Dat het verzet links was, is een mythe: interview met Jolande Withuis', *De Groene Amsterdammer*, 30 september 2005; Rovers, *Voor recht en vrijheid*, 108. Verschillende sociaaldemocraten hadden Einthoven ook in kamp-Beekvliet (Sint-Michielsgestel) meegeemaakt: Einthoven, *Tegen de stroom in*, 154-155.
- 247 Rovers, *Voor recht en vrijheid*, 108.
- 248 Daalder, *Politiek en historie* (Amsterdam 1990) 174; Giebels, *Beel*, 182; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 99; Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.M. Kan, secretaris-generaal Binnenlandse Zaken 1954-1959, 26 augustus 1993; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 98-99.
- 249 Einthoven nam soms urenlang de tijd om zijn minister bij te praten over het werk van zijn dienst, verklaarde Kan in een interview met Dick Engelen: Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.M. Kan, 26 augustus 1993; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 98-99.
- 250 Engelen, *Per undas adversas*, 37.
- 251 Rovers, *Voor recht en vrijheid*, 50-52, 70-73, 108.
- 252 Bijvoorbeeld: HTK, 1948-1949, Handelingen, 16^e vergadering, 23 november 1948, 402-403.
- 253 HTK, 1948-1949, Handelingen, 3^e vergadering, vaststelling van hoofdstuk IIA (Departement

- ment van Algemene Zaken) der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1948, 28 september 1948, 25.
- 254 Bijvoorbeeld: HTK, 1948-1949, Handelingen, 16^e vergadering, 23 november 1948, 403.
- 255 Engelen, *Per undas adversas*, 36-37.
- 256 Willem Drees op 19 december 1968 in een interview met H. Daalder en R. Schuurisma, geciteerd in: Daalder, *Politiek en historie*, 174.
- 257 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, brief Drees aan zijn ministers, 28 februari 1949.
- 258 Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 132-135, 149-153.
- 259 Bijvoorbeeld: J.Th. van den Berg, 'Minister-president in het land van 'doen alsof'', in J.L.W. Broeksteeg en L.F.M. Verhey (red.), *Publicaties van de staatsrechtkring* 23 (2005) 47-48; M. Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst: geheimhouden, toedekken en openbaren* (Amsterdam 1997) 32-33.
- 260 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, Rapport-Prinsen, 22 januari 1949.
- 261 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 94-97.
- 262 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, conceptrapport-Prinsen, 1 september 1948.
- 263 Engelen, *Per undas adversas*, 37.
- 264 NL-HANA Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 392, notulen van de vergaderingen van de Raad van Ministers januari-juni 1949, 11 april 1949.
- 265 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, diverse correspondentie over formuleringen Koninklijk Besluit nr. 5.
- 266 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, nota met ontwerp-KB van Prinsen, 21 januari 1949; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1826, Koninklijk Besluit nr. 51, 8 augustus 1949.
- 267 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1826, stukken betreffende het Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949 inzake de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, wijziging Koninklijk Besluit 13 augustus 1951.
- 268 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, Rapport-Prinsen, 22 januari 1949, 14-20; Engelen, *Per undas adversas*, 39.
- 269 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, brief Drees aan koningin Juliana, 30 juli 1949.
- 270 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 48-51.
- 271 In het oorspronkelijke KB was dit artikel 2, maar na wijziging van het KB in 1951 en 1956 (toen de Luchtmacht Inlichtingendienst werd toegevoegd), werd dit het eerste artikel. Vergelijk: Koninklijk Besluit 8 augustus 1949 en schrijven van de secretaris-generaal van het ministerie van Binnenlandse Zaken aan de griffier van de Kamercommissie, 10 maart 1955, in: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, stukken van de Kamercommissie.
- 272 Engelen, *Frontdienst*, 26.
- 273 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1826, Koninklijk Besluit nr. 51, 8 augustus 1949, artikelen 31-33.
- 274 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11703, begeleidende brief secretaris-generaal Prinsen aan commissarissen van de Koningin, bij rondzenden Koninklijk Besluit, 15 september 1949. Sommige Procureurs-Generaal waren direct ontstemd dat zij de circulaire niet of via een commissaris van de Koningin hadden mogen ontvangen: Verburg, *De Procureurs-Generaal bijeen*, 136.
- 275 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11703, begeleidende brief secretaris-generaal Prinsen aan

- commissarissen van de Koningin, bij rondzenden Koninklijk Besluit, 15 september 1949; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11703, brief Frans Teulings aan de commissarissen van de Koningin, 'Vervolg op schrijven van 15 Sept. 1949 no. 27 van het Kabinet S.G.', 11 november 1950.
- 276 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11703, brief Frans Teulings aan de commissarissen van de Koningin, 'Vervolg op schrijven van 15 Sept. 1949 no. 27 van het Kabinet S.G.', 11 november 1950.
- 277 Verburg, *De Procureurs-Generaal bijeen*, 137-142.
- 278 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 98; Verburg, *De Procureurs-Generaal bijeen*, 136.
- 279 De BVD zond de politieverbindingen al in oktober 1949 een instructie: Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 98. Andere voorbeelden van die veranderde opstelling zijn: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de negende vergadering van de Commissie van Coördinatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, gehouden op dinsdag 30 oktober 1951 te 14:30 uur, plein 1913, nr. 4, KMP, 4; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, leidraad ter vaststelling van betrouwbaarheid uit veiligheidsoogpunt, mei 1952.
- 280 Engelen, *Frontdienst*, 34. Later werden deze per kwartaal gehouden, bijvoorbeeld: SSA AIVD, verslag van de bijeenkomst van vertegenwoordigers der elf grootste politieverbindingen, gehouden op 23 juni 1960 te 's-Gravenhage.
- 281 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1817, Rapport-Prinsen, 22 januari 1949, 14-20; De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 48-51. Bij de eerste bijeenkomst waren aanwezig: minister-president Dr. W. Drees (voorzitter), Mr. W.H. Fockema Andreae (vice-voorzitter), Mr. C.L.W. Fock (secretaris), Jhr.Mr.Dr. L.H.K.C. van Asch van Wijck (directeur-generaal van Politie), Dr. H.N. Boon (secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken), Mr. L. Einthoven (hoofd Binnenlandse Veiligheidsdienst), Kapt.t. Zee A.A. Fresco (hoofd Marne Inlichtingendienst), Jhr. A.Th. de Muralt (hoofd Buitenlandse Inlichtingendienst), Kol. P.H.M. Tielens (hoofd Militaire Inlichtingendienst) en drs. W. Lak (adjunct-secretaris). NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de eerste vergadering van de Commissie van Coördinatie, 11 oktober 1949.
- 282 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de eerste vergadering van de Commissie van Coördinatie, 11 oktober 1949.
- 283 Bijvoorbeeld: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nrs. 11707, 1840, 6423. Voorbeelden van die strijd: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, brief C. Fock aan de chef-staf van de Krijgsmacht, 4 augustus 1951, 2 (punt 9); NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1833, nota Kist 30 oktober 1961; De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 107.
- 284 Bijvoorbeeld: Engelen, *De Nederlandse stay behind-organisatie in de Koude Oorlog*, 32.
- 285 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, geheim advies aan de ministerraad, zonder datum [vermoedelijk opgesteld na 3 april en voor 19 juni 1950].
- 286 De Graaff en Wiebes, *Gladio der vrije jongens*, 11-14, 41-44.
- 287 NL-HANA Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 392, notulen van de vergaderingen van de Raad van Ministers januari-juni 1949, 11 april 1949.
- 288 De Graaff en Wiebes, *Gladio der vrije jongens*, 54-58; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 128.
- 289 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de derde vergadering van de Commissie

- van Coördinatie, 27 januari 1950; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, geheim advies aan de ministerraad, zonder datum [vermoedelijk opgesteld na 3 april en voor 19 juni 1950].
- 290 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de derde vergadering van de Commissie van Coördinatie, 27 januari 1950.
- 291 Bijvoorbeeld: P. Koedijk, 'Nog altijd Gladio: miste Nederland een Staatsgreep?', *Vrij Nederland*, 8 december 1990.
- 292 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, nota aangaande communistische activiteit in Nederland (nota-Adriaanse), 2 februari 1950.
- 293 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, 'Praeadvies' aan de commissie, 3 april 1950.
- 294 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, geheim advies aan de ministerraad, zonder datum [vermoedelijk opgesteld na 3 april en voor 19 juni 1950].
- 295 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, 'Praeadvies' aan de commissie, 3 april 1950.
- 296 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de vierde vergadering van de Commissie van Coördinatie, 14 april 1950; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de vijfde vergadering van de Commissie van Coördinatie, 19 juni 1950.
- 297 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de zesde vergadering van de Commissie van Coördinatie, 24 november 1950. Vergelijk: Koedijk, 'Van Vrede en Vrijheid', 61.
- 298 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, 'Bevoegdheidsafbakening Koninklijke Marechaussee', brief Felderhof namens HBVD aan Drees, 12 juli 1951.
- 299 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 128, 130; De Graaff en Wiebes, *Gladio der vrije jongens*, 44; M. Wessling, 'De Grensveiligheidsdienst', Buro Jansen en Janssen. Internet: http://www.burojansen.nl/artikelen_item.php?id=109.
- 300 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1826, Koninklijk Besluit nr. 51, artikel 2, lid 2, 8 augustus 1949. Het Koninklijk Besluit is ook te vinden op Internet: <http://www.stichtingargus.nl/bvd/par/wet.html>.
- 301 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de zevende vergadering van de Commissie van Coördinatie, 20 april 1951.
- 302 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, brief C. Fock aan de chef-staf van de krijgsmacht, 2 (punt 9), 4 augustus 1951; De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 107.
- 303 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 182-185.
- 304 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de vijfde vergadering van de Commissie van Coördinatie, 19 juni 1950.
- 305 Ministerraad 6 november 1950 en 22 januari 1951, geciteerd in: Bovend'Eert, 'De Binnenlandse Veiligheidsdienst in opspraak', 5-6; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de vijfde vergadering van de Commissie van Coördinatie, 19 juni 1950.
- 306 HTK, 1951-1952, Handelingen, 42^e vergadering, 5 februari 1952, 1400.
- 307 Bijvoorbeeld: Schoonoord, 'Het Circus Kruls', 268; Van der Sloot, 'De reikwijdte van de macht', 20.
- 308 HTK, 1947-1948, Handelingen, 66^e vergadering, 14 mei 1948, 1727, 1730, 1739.
- 309 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 108-109.
- 310 Wet buitengewone bevoegdheden burgerlijk gezag (1952), artikel 24; Van der Sloot, 'De reikwijdte van de macht', 44.
- 311 Bijvoorbeeld: IISG, Archief Communistische Partij Nederland (CPN), kopieën van stuk-

- ken uit het archief van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) betreffende de CPN 1948-1988, stukken betreffende de operaties Diepvries en Porcelain als onderdeel van de Wbbbg, brief Operatie Diepvries aan politieverbindingen, 18 november 1958.
- 312 Vergelijk: D. Engelen, *De BVD in de twintigste eeuw: institutionele geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst 1945-2000* (Zoetermeer 2000) 39.
- 313 HTK, 1948-1949, Handelingen, 4^e vergadering, 27 september 1949, 48-49. Het interessante was dat Beernink Drees op 27 september 1949 niet vroeg om de taakomschrijving te openbaren maar slechts bezwaar aantekende tegen de geheimhouding van het KB waarin ook melding werd gemaakt van de oprichting. Hij vroeg Drees daarom het besluit te vervangen door een nieuw KB waarin artikel 1 gewag maakte van de oprichting en artikel 2 vermeldde 'dat de taakomschrijving nader zal worden geregeld bij vertrouwelijke of geheime instructie': HTK, 1948-1949, Handelingen, 4^e vergadering, 27 september 1949, 48.
- 314 HEK, 1948-1949, Handelingen, 49^e vergadering, 10 augustus 1949, 786.
- 315 HTK, 1948-1949, Handelingen, 4^e vergadering, 27 september 1949, 49.
- 316 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11703, begeleidende brief Teulings aan commissarissen van de Koningin, bij rondzenden Koninklijk Besluit, zonder datum.
- 317 Het Koninklijk Besluit kwam bijvoorbeeld in de tweede helft van de jaren zestig en in de jaren zeventig meermaals aan de orde toen de discussie oplaaide of het KB gepubliceerd moest worden in het *Staatsblad*. Bijvoorbeeld: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1826, brief minister van Binnenlandse Zaken H.K.J. Beernink aan minister-president P. de Jong, 16 april 1969.
- 318 HEK, 1949-1950, Bijlagen, 1400.V, 1400, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1950, 7 februari 1950, 12.
- 319 HTK, 1948-1949, Handelingen, 4^e vergadering, 27 september 1949, 49.
- 320 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6909, brief Cees Fock aan Willem Drees, 'Gedachten als leidraad voor het publicatievraagstuk', 4 oktober 1949.
- 321 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de eerste vergadering van de Commissie van Coördinatie 11 oktober 1949; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11703, brief aan Fockema Andreae [vermoedelijk van Cees Fock], 17 oktober 1949.
- 322 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6909, brief Cees Fock aan Willem Drees, 'Gedachten als leidraad voor het publicatievraagstuk', 4 oktober 1949.
- 323 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11703, brief aan Fockema Andreae [vermoedelijk van Cees Fock], 17 oktober 1949.
- 324 Maas, *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)*, 422-431.
- 325 Ibidem. Bijvoorbeeld: HTK, 1946-1947, Handelingen, 14^e vergadering, vaststelling hoofdstuk IV (Departement van Justitie) der Rijksbegroting voor het jaar 1946-1947, 19 november 1946, 286; HTK, 1947-1958, Bijlagen, 600.II.A, 23, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1948.
- 326 HTK, 1947-1948, Handelingen, 16^e vergadering, vaststelling begroting staatsdrukkerij- en uitgeverijbedrijf voor het dienstjaar 1949: 1000f, 23 november 1948, 401-402.
- 327 Bovend'Eert, 'De Binnenlandse Veiligheidsdienst in opspraak', 21.
- 328 Maas, *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)*, 396.

- 329 HTK, 1948-1949, Handelingen, 72^e vergadering, 22 juli 1949, 1788.
- 330 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 132.
- 331 Geciteerd in: Bovend'Eert, 'De Binnenlandse Veiligheidsdienst in opspraak', 20.
- 332 HTK, 1949-1950, Handelingen, 23^e vergadering, vaststelling van hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) der Rijksbegroting van het jaar dienstjaar 1950, 18 november 1949, 592.
- 333 Het Bureau Nationale Veiligheid zou ooit om strafvervolgung van Goedhart hebben gevraagd wegens verraad van illegale medewerkers. Maas, *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)*, 427, 490; Einthoven, *Tegen de stroom in*, 187-198.
- 334 Bovend'Eert, 'De Binnenlandse Veiligheidsdienst in opspraak', 24-25.
- 335 Dat klopte: oud-BVD-medewerker van het eerste uur 'Piet Storms' verklaarde dat de Centrale Veiligheidsdienst/Binnenlandse Veiligheidsdienst eind jaren veertig gehuisvest was in een pand zonder nummer. Interview in: *OVT: Het spoor terug*, uitzending 18 oktober 1998. Vergelijk: Collectie Constant Hijzen, Schriftelijke beantwoording vragen Afdeling Interne en Externe Betrekkingen Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst, 'Bijdrage aan het jubileumnummer personeelsmagazine Stroom', zonder datum. Daarin schrijft Jan van den Ende dat 'een hand vol mensen in een klein pand op de Laan van Meerdervoort' zat, 'dat geen huisnummer had voor de veiligheid'.
- 336 HTK, 1949-1950, Handelingen, 23^e vergadering, vaststelling van hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) der Rijksbegroting van het dienstjaar 1950, 18 november 1949, 592.
- 337 HTK, 1949-1950, Handelingen, 23^e vergadering, vaststelling van hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) der Rijksbegroting van het dienstjaar 1950, 18 november 1949, 591-592; deels geparafraseerd in: Maas, *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)*, 426-427.
- 338 Einthoven reageerde hier gepikeerd op in zijn memoires: het was een 'onzinnig verhaal', 'pure nonsens'. Einthoven, *Tegen de stroom in*, 197.
- 339 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (eindnoot 86), aantekeningen Dick Engelen; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 259-270. Vergelijk: Einthoven, *Tegen de stroom in*, 196-197. In de Eerste Kamer werd dit bezoek ook gemeld op 28 februari 1950, naar aanleiding van Kamervragen over Einthoven: HEK, 1949-1950, Handelingen, 26^e vergadering, 28 februari 1950, 367; Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950, deel 16, 1 december 1948-12 januari 1949, KS 70, Hoofd van de Centrale Veiligheidsdienst (Einthoven) aan hoge vertegenwoordiger van de kroon (Beel), 478-481, 1 jan. 1949.
- 340 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (eindnoot 86), aantekeningen Dick Engelen.
- 341 HTK, 1948-1949, Handelingen, 3^e vergadering, vaststelling van hoofdstuk IIA (Departement van Algemene Zaken) der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1948, 28 september 1948, 22.
- 342 HTK, 1949-1950, Handelingen, 23^e vergadering, vaststelling van hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1950, 18 november 1949, 592.

- 343 Ibidem.
- 344 HTK, 1949-1950, Handelingen, 23^e vergadering, vaststelling van hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1950, 18 november 1949, 590-591. Die woorden werden hem nog nagedragen toen hij tussen 1967 en 1971 minister van Binnenlandse Zaken werd en dus verantwoordelijk was voor de BVD.
- 345 HEK, 1949-1950, Handelingen, 25^e vergadering, 23 februari 1950, 353.
- 346 Idem, 26^e vergadering, 28 februari 1950, 368.
- 347 HTK, 1948-1949, Handelingen, 16^e vergadering, 23 november 1948, 402; HTK, 1949-1950, Handelingen, 23^e vergadering, 15 februari 1950, 272; HEK, 1949-1950, Handelingen, 26^e vergadering, 28 februari 1950, 368.
- 348 NL-HANA Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 394, notulen van de vergaderingen van de Raad van Ministers januari-juni 1950, 9 januari 1950.
- 349 Maas, *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)*, 428-429; Bovend'Eert, 'De Binnenlandse Veiligheidsdienst in opspraak', 25-27.
- 350 HTK, 1950-1951, Bijlagen, 1900.V, 7, memorie van toelichting, hoofdstuk 5: Binnenlandse Zaken, afdeling VI: Binnenlandse Veiligheidsdienst, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951, 19.
- 351 HTK, 1949-1950, Handelingen, 23^e vergadering, vaststelling van hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1950, 18 november 1949, 599.
- 352 HTK, 1948-1949, Handelingen, 16^e vergadering, 23 november 1948, 402; HTK, 1949-1950, Handelingen, 23^e vergadering, vaststelling van hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1950, 18 november 1949, 599; HEK, 1949-1950, Handelingen, 26^e vergadering, 28 februari 1950, 368.
- 353 HTK, 1949-1950, Handelingen, 23^e vergadering, vaststelling van hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1950, 18 november 1949, 599.
- 354 HEK, 1949-1950, Handelingen, 26^e vergadering, 28 februari 1950, 368.
- 355 HTK, 1950-1951, Bijlagen, 1900.V, 7, memorie van toelichting, hoofdstuk 5: Binnenlandse Zaken, afdeling VI: Binnenlandse Veiligheidsdienst, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951, 18-19.
- 356 HTK, 1951-1952, Handelingen, 27^e vergadering, 30 november 1950, 722; HEK, 1951-1952, Handelingen, 35^e vergadering, 3 juli 1951, 640.
- 357 HEK, 1951-1952, Handelingen, 39^e vergadering, 29 april 1952, 802.
- 358 HEK, 1949-1950, Handelingen, 26^e vergadering, 28 februari 1950, 368.
- 359 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 225-226; Engelen, *De Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland*, 51-53.
- 360 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 103; Bovend'Eert, 'De Binnenlandse Veiligheidsdienst in opspraak', 29.
- 361 Bijvoorbeeld: HTK, 1951-1952, Handelingen, 22^e vergadering, 28 november 1951, 658.
- 362 Bijvoorbeeld: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de eerste vergadering van de Commissie van Coördinatie, 11 oktober 1949.

- 363 A.F. Manning, 'Teulings, Franciscus Gerardus Cornelis Josephus Maria (1891-1966)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*.
- 364 *NRC Handelsblad*, 30 oktober 1951.
- 365 *Algemeen Dagblad*, 30 oktober 1951.
- 366 Bijvoorbeeld *De Groene Amsterdammer*, 10 november 1951; *Vrij Nederland*, 10 november 1951; *De Tijd*, 15 november 1951; *De Telegraaf*, 1 december 1951.
- 367 *Algemeen Dagblad*, 2 november 1951.
- 368 *De Linie*, 9 november 1951.
- 369 HTK, 1951-1952, Handelingen, 21^e vergadering, 27 november 1951, 593, 602, 613; HTK, 1951-1952, Handelingen, 20^e vergadering, 23 november 1951, 575, 578, 586.
- 370 HTK, 1951-1952, Handelingen, 21^e vergadering, 27 november 1951, 599.
- 371 Idem, 20^e vergadering, 23 november 1951, 586.
- 372 Idem, 578.
- 373 Idem, 21^e vergadering, 27 november 1951, 599-600.
- 374 Idem, 593, 602 en 613.
- 375 Idem, 20^e vergadering, 23 november 1951, 576.
- 376 Ibidem.
- 377 HTK, Handelingen, 21^e vergadering, 27 november 1951, 599.
- 378 Goedharts kritiek strekte zelfs tot aan het operationele vlak: 'Naar mijn gevoelen is in deze zaak, die enige tijd het karakter heeft gehad van een zeer geslaagd Prag-Spiel, door deze publicatie op ontijdige wijze een einde gemaakt aan een affaire, die onze contra-spionnage anders nog zeer grote voordelen zou hebben kunnen opleveren.' HTK, 1951-1952, Handelingen, 21^e vergadering, 27 november 1951, 599. Ook vvd'er Govert Ritmeester, die wel had 'gesmuld' van 'die detective-story', vroeg zich af of de BVD niet een verkeerde operationele inschatting had gemaakt; dat de Tsjechische spion zich zo makkelijk liet oppakken maakte hem 'een leerling in het vak'. 'Zou het soms ook een afdelingsfiguur zijn geweest, een lokvogel om de aandacht van sterkere figuren af te leiden?' vroeg Ritmeester zich af. HTK, 1951-1952, Handelingen, 20^e vergadering, 23 november 1951, 578.
- 379 HTK, 1951-1952, Handelingen, 21^e vergadering, 27 november 1951, 599.
- 380 Idem, 614.
- 381 F. Noel-Baker, *The spy web* (New York 1955) 185-201.
- 382 HTK, 1951-1952, Handelingen, 20^e vergadering, 23 november 1951, 586; HTK, 1951-1952, Handelingen, 21^e vergadering, 27 november 1951, 614.
- 383 HTK, 1951-1952, Handelingen, 21^e vergadering, 27 november 1951, 614.
- 384 Idem, 613.
- 385 Idem, 613-614.
- 386 HTK, 1950-1951, Bijlagen, 1900.V, 7, memorie van toelichting, hoofdstuk 5: Binnenlandse Zaken, afdeling VI: Binnenlandse Veiligheidsdienst, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951, 17; Maas, *De parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945; het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951)*, 425; De term 'noodzakelijk kwaad' is door de tijd heen veel gebezigd, bijvoorbeeld: HTK, 1949-1950, Handelingen, 23^e vergadering, vaststelling hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1950, 18 november 1949, 591; HEK, 1960-1961, Handelingen, 17^e vergadering, 7 februari 1961, 2129;

- HTK, 1965-1966, Handelingen, 15^e vergadering, 16 november 1965, 557; Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.M. Kan, 26 augustus 1993.
- 387 HTK, 1950-1951, Handelingen, 27^e vergadering, 30 november 1950, 723.
- 388 HTK, 1951-1952, Handelingen, 21^e vergadering, 27 november 1951, 602.
- 389 HTK, 1950-1951, Handelingen, 27^e vergadering, 30 november 1950, 723; HTK, 1951-1952, Handelingen, 21^e vergadering, 27 november 1951, 599.
- 390 HTK, 1950-1951, Bijlagen, 1900.V, 7, memorie van toelichting, hoofdstuk 5: Binnenlandse Zaken, afdeling VI: Binnenlandse Veiligheidsdienst, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951, 17-18.
- 391 HTK, 1950-1951, Bijlagen, 1900.V, 7, memorie van toelichting, hoofdstuk 5: Binnenlandse Zaken, afdeling VI: Binnenlandse Veiligheidsdienst, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951, 18.
- 392 Onder anderen: J.H. Maenen (KVP), C. Welter (KNP) en E.P. Verkerk (ARP). HTK, 1950-1951, Handelingen, 27^e vergadering, 30 november 1950, 722; HTK, 1951-1952, Handelingen, 20^e vergadering, 23 november 1951, 588.
- 393 HTK, 1951-1952, Handelingen, 21^e vergadering, 27 november 1951, 597.
- 394 HTK, 1950-1951, Bijlagen, 1900.V, 7, memorie van toelichting, hoofdstuk 5: Binnenlandse Zaken, afdeling VI: Binnenlandse Veiligheidsdienst, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1951, 18.
- 395 HTK, 1951-1952, Handelingen, 21^e vergadering, 27 november 1951, 612.
- 396 HTK, 1950-1951, Handelingen, 27^e vergadering, 30 november 1950, 715, 730; HTK, 1950-1951, Handelingen, 28^e vergadering, 1 december 1950, 738; HEK, 1950-1951, Handelingen, 35^e vergadering, 3 juli 1951, 640; HTK, 1951-1952, Handelingen, 21^e vergadering, 27 november 1951, 599, 612.
- 397 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de zevende vergadering van de Commissie van Coördinatie, 20 april 1951.
- 398 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1842, toelichting van de minister van Binnenlandse Zaken op de begroting voor 1951, hoofdstuk 5, 24 januari 1951.
- 399 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de zevende vergadering van de Commissie van Coördinatie, 20 april 1951. Dat de tegenstand kwam van die ministers is terug te vinden in: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1841, brief hoofd BVD Sinninghe Damsté aan de minister van Binnenlandse Zaken, 10 augustus 1964.
- 400 Bijvoorbeeld: HTK, 1951-1952, Handelingen, 64e vergadering, 20 maart 1952, 1980.
- 401 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de zevende vergadering van de Commissie van Coördinatie, 20 april 1951.
- 402 HTK, 1951-1952, Handelingen, 64^e vergadering, 20 maart 1952, 1980.
- 403 Idem, 65^e vergadering, 21 maart 1952, 1988.
- 404 Idem, 67^e vergadering, 26 maart 1952, 2030.
- 405 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de zevende vergadering van de Commissie van Coördinatie, 20 april 1951.
- 406 HTK, 1951-1952, Handelingen, 67^e vergadering, 26 maart 1952, 2030. Vergelijk: Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 205-206. Ook in de jaren zestig, toen vanwege de aanpassing van de Kamercommissie tot een commissie voor alle inlichtingen- en veiligheidsdiensten

werd teruggeblikt op de gang van zaken begin jaren vijftig, werd Burgers dreigement expliciet als factor genoemd die het instellen van de Kamercommissie bespoedigde: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1841, brief hoofd BVD Sinninghe Damsté aan de minister van Binnenlandse Zaken, 10 augustus 1964.

- 407 W. Krieger, 'Oversight of intelligence: a comparative approach', in: G.F. Treverton en W. Agrell (red.), *National intelligence systems: current research and future prospects* (New York 2009) 210-234, aldaar 210, 219-230.

HOOFDSTUK 3

- 1 Collectie Cees Wiebes, F. Teulings aan L. Beel, 'Overdrachtsnota van de minister zonder portefeuille [voor bescherming bevolking en burgerlijke verdediging] belast met de zaken van de Binnenlandse Veiligheidsdienst', 1 augustus 1952. Het onderzoek kwam op 18 maart 1955 ter sprake in de Vaste Kamercommissie voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, vergadering van de Vaste Kamercommissie, 18 maart 1955.
- 2 Bogaarts, 'De Nederlandse reacties op Praag 1948', 80; J.C.H. Blom, 'Maatschappij en krijgsmacht rond 1960. Een nabeschuiving', in: B. Schoenmaker en J.A.M.M. Janssen (red.), *In de schaduw van de muur: maatschappij en krijgsmacht rond 1960* (Den Haag 1997) 252-264, aldaar 215; A. Bos, J. Merriënboer en J. Pekelder, 'Hoofdstuk II: Het parlement', in: C. van Baalen en J. Ramakers (red.), *Het kabinet-Drees III: barsten in de brede basis 1952-1956* (Den Haag 2001) 55-146, aldaar 69.
- 3 Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 304-305.
- 4 J.W. Stutje, *De man die de weg wees: leven en werk van Paul de Groot (1899-1986)* (Amsterdam 2000) 329-330.
- 5 H. Olink, *In strijd met de Waarheid: de Koude burgeroorlog in Amsterdam* (Amsterdam 2002) 100-108.
- 6 De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 269; A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Haarlem 1990) 14, 129-130.
- 7 J.W.L. Brouwer en C.M. Megens, 'Het debat in de ministerraad over de Nederlandse militaire bijdrage aan de NAVO, 1949-1951', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 497-500; J.W.L. Brouwer, 'Politiek-militaire verhoudingen aan het begin van de Koude Oorlog: rond het ontslag van generaal H.J. Kruls, januari 1951', in: J. Hoffenaar en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog: maatschappij en krijgsmacht in de jaren '50* (Den Haag 1992) 70-86, 81-82.
- 8 B. van der Boom, *Atoomgevaar? Dan zeker de B.B.: de geschiedenis van de Bescherming Bevolking* (Den Haag 2000) 33-35, 311.
- 9 HTK, 1951-1952, Handelingen, 78^e vergadering, 20 mei 1952, 2355-2365.
- 10 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 60, 65.
- 11 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met E. Toxopeus, 27 september 1993.
- 12 Bijvoorbeeld: NL-HANA Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 499, Rapport-Matthijssen, 5.
- 13 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.S. Sinninghe Damsté, 5 augustus 1992.

- 14 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.M. Kan, 26 augustus 1993.
- 15 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 306, 'Verweerschrift Eindhoven na lezing van het Rapport-Wijnveldt', 3 augustus 1948, 9.
- 16 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, aantekening voor de minister-president, van Eindhoven, 10 maart 1948.
- 17 Eindhoven, *Tegen de stroom in*, 176.
- 18 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, 'Praeadvies' aan de commissie, 3 april 1950.
- 19 Twigge, Hampshire en Macklin, *British intelligence*, 52; Andrew, *The defence of the realm*, 326; Rhodri Jeffreys-Jones, 'Why was the CIA established in 1947?', *Intelligence and National security* 12, 1 (1997) 21-40, aldaar 21; P. Thomas, *L'espionnage en Belgique de la guerre froide à aujourd'hui* (Brussel 2012) 42-43; Wala en Goschler, *Keine neue gestapo*, 91; Bugelman, 'De vele gezichten van een beladen term', 144-148.
- 20 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (noot 86), aantekeningen Dick Engelen.
- 21 Jeffreys-Jones, 'Why was the CIA established in 1947?', 34.
- 22 E. Verhoeven en E. Debruyne, 'Les années Londonniennes', in: M. Cools, K. Dassen, R. Libert, P. Ponsaers (red.), *De staatsveiligheid: essays over 175 jaar veiligheid van de staat* (Brussel 2005) 75-92, aldaar 91-92.
- 23 H. te Velde, 'Transfer. An introduction', *European review of history* 12 (2005) 205-221; Svendsen, A.D.M., 'Connecting intelligence and theory: intelligence liaison and international relations', in: *Intelligence and national security* 24, 5 (2009) 700-729, aldaar 723-725.
- 24 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 270-272, 296; Engelen, *Frontdienst*, 37.
- 25 Het complete vijftal bestond uit Gerbrands, Stall, Ziedenburger, Pot en Noyon: Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje: 30 jaar ontspanningsvereniging, 1952-1982*, een uitgave van de OVBBZ, 8.
- 26 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, vergadering gehouden inzake coördinatie centrale inlichtingen- en veiligheidsdiensten, 29 januari 1946; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 12282, Rapport-Wijnveldt, aangeboden aan L. Beel op 12 mei 1948, 65; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 270.
- 27 Eindhoven, *Tegen de stroom in*, 205.
- 28 Andrew, *The defence of the realm*, 350-364.
- 29 Zie voor een organisatieschema en een toelichting op die werkprocessen: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, 'Het schema van de dienst inclusief toelichting', van de secretaris-generaal aan de Kamercommissie, 10 maart [1954]; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 106-107, 208.
- 30 Eindhoven, *Tegen de stroom in*, 214; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, 'Ontwerp-circulaire voor hogere ambtenaren', 27 januari 1950.
- 31 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 305, 'Vergadering gehouden op 29 januari 1946 inzake coördinatie Centrale inlichtingen- en veiligheidsdiensten'.
- 32 SSA AIVD, Organisatieschema van de Centrale Veiligheidsdienst, Louis Eindhoven aan minister-president Willem Drees, 7 februari 1949.
- 33 Engelen, *Frontdienst*, 301-303; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 107-109.
- 34 Braat, *Van oude jongens*, 108.

- 35 Idem, 114.
- 36 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 108-109.
- 37 Bijvoorbeeld: IISG, Archief CPN, kopieën van stukken uit het archief van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) betreffende de CPN 1948-1988, 'Regeringsbrieven', Regeringsbrief 'Het ontwerp beginselprogramma der C.P.N.', 15 februari 1952.
- 38 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Weekrapport nummer 1, 1951. Begin jaren vijftig werden deze weekoverzichten vervangen door maandoverzichten, omdat het te arbeidsintensief was om ze wekelijks op te stellen. De maandoverzichten werden verstuurd naar de minister-president, de ministers van Binnenlandse Zaken, Justitie, Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, de hoofden van de militaire inlichtingendiensten van de landmacht en marine, het hoofd van de Buitenlandse Inlichtingendienst, alle politieverbindingen en burgemeesters, commissarissen van de Koningin, procureurs-generaal en provinciale bestuurders. Vergelijk: SSA AIVD, Besprekingsverslagen HBVD-minister van Binnenlandse Zaken (en soms SG BiZa/BZK), 1 maart 1978.
- 39 Engelen, *De BVD in de twintigste eeuw*, 39.
- 40 Bijvoorbeeld: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1836, maandoverzicht nr. 1, 1960.
- 41 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 108-109.
- 42 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11890, Werkcomité Inwendige Veiligheid, notulen bijeenkomst 25 november 1953.
- 43 IISG, Archief CPN, kopieën van stukken uit het archief van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) betreffende de CPN 1948-1988, stukken betreffende de operaties Diepvries en Porcelain als onderdeel van de Wbbbg, brief Operatie Diepvries aan politieverbindingen, 18 november 1958.
- 44 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11891, memorandum bestemd ter bespreking in de 2^e bijeenkomst, 24 augustus 1954; NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11892, bijdrage van de BVD naar aanleiding van de eerste vergadering van de commissie Inwendige Veiligheid, L. Eindhoven aan F.J. Kist, 1 juni 1956.
- 45 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 116.
- 46 Engelen, *Frontdienst*, 35-37.
- 47 NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de negende vergadering van de Commissie van Coördinatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, gehouden op Dinsdag 30 oktober 1951 te 14:30, plein 1913, nr. 4; NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, leidraad ter vaststelling van betrouwbaarheid uit veiligheidsoogpunt, mei 1952; een ander voorbeeld van het verstrekken van richtlijnen is te vinden in: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 4 mei 1963.
- 48 Engelen, *Per undas adversas*, 43-45.
- 49 Braat, *Van oude jongens*, 116-117.
- 50 NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, bijeenkomst Coördinatiecommissie, 15 april 1955.
- 51 NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, nota besproken in de coördinatiecommissie, aangaande communistische activiteit in Nederland, van Buitenlandse Zaken aan de MP, 2 februari 1950.
- 52 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 106-121.
- 53 Bijvoorbeeld: Engelen, *Frontdienst*, 137-141. Het omgekeerde, namelijk het 'dubbelen'

- door een van de inlichtingendiensten van de Sovjet-Unie van een BVD-agent, kwam ook voor. Zie bijvoorbeeld Wiebes, *Samen met de CIA*, passim.
- 54 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 106-121.
- 55 De BVD heeft op meerdere momenten aangedrongen op een verandering van de tekst van dit wetsartikel, maar tevergeefs. Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 19 september 1962 en 16 december 1966; SSA AIVD, Besprekingsverslagen HBVD-minister van Binnenlandse Zaken (en soms SG BiZa/BZK), 17 februari 1970.
- 56 Engelen, *Frontdienst*, 27-28, 301-303; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 107-109, 120; Koedijk, 'Van beveiligingsbevordering naar veiligheidsbevordering', 295-300.
- 57 Braat, *Van oude jongens*, 110.
- 58 Koedijk, 'Van beveiligingsbevordering naar veiligheidsbevordering', 298-299.
- 59 Engelen, *Per undas adversas*, 50-51.
- 60 NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, L. Einthoven, 'Ontwerp-circulaire voor hogere ambtenaren', 27 januari 1950.
- 61 Koedijk, 'Van beveiligingsbevordering naar veiligheidsbevordering', 298.
- 62 Engelen, *Per undas adversas*, 51; Braat, *Van oude jongens*, 109-111.
- 63 In de Rijksbegrotingen staan de volgende bedragen vermeld: voor 1953 groeide het tot 3,9 miljoen, in 1954 en 1955 4,0 miljoen, in 1956 5,5 miljoen, 6,9 in 1957, ongeveer 6,7 miljoen in 1958 en in 1959 ook. De belangrijkste oorzaken van de oplopende begroting waren oplopende periodieken, de verhoging van de vakantietoeslag van 2% naar 4% en het inhuren van nieuw personeel.
- 64 HTK, 1949-1950, Bijlagen, 2385, 3 en 4, wijziging hoofdstuk V der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1950.
- 65 SSA AIVD, Organisationschema van de Centrale Veiligheidsdienst, Louis Einthoven aan minister-president Willem Drees, 7 februari 1949.
- 66 In 1957 werd een maximale personeelssterkte genoemd van 600: NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 6911, nota inzake bezuiniging op de begroting voor 1958, 13 juli 1957. Dit niveau werd min of meer gehandhaafd. In 1962 overlegde het hoofd van de kabinetsafdeling Algemene Zaken van de BVD bijvoorbeeld met het ministerie van Binnenlandse Zaken om het personeelsbestand uit te breiden van 600 naar 604 mensen; SSA AIVD, Aurorabespreking, 5 juni 1962.
- 67 Engelen, *Frontdienst*, 26-27.
- 68 C. Armfelt et al, *Strijdbaar toen en nu: vriendenbundel bij de 80ste verjaardag van Kees van den Heuvel* ([Plaats onbekend, uitgave in eigen beheer] 1998) 63.
- 69 Schulten, *En verpletterd wordt het juk*, 165; H. Veenhof, 'Hoofdrol orthodoxe christenen in BVD', *Nederlands Dagblad*, 3 juni 2006; Braat, *Van oude jongens*, 54-55.
- 70 J. Linssen, 'De Albrechtgroep: een fenomeen ontleed', in: P. Koedijk, J. Linssen en D. Engelen (red.), *Verspieters voor het vaderland; Nederlandse spionage voor, tijdens en na de Koude Oorlog* (Den Haag 1996) 37-83; Armfelt, *Strijdbaar toen en nu*, 16-18, 62; Engelen, *Frontdienst*, 26; B.A. de Graaf, B.de Jong en W. Platje (red.), *Battleground Western Europe: intelligence operations in Germany and the Netherlands in the twentieth century* (Amsterdam 2007) 9; Scott-Smith, 'Interdoc and West European psychological warfare', 356.
- 71 Schulten, *En verpletterd wordt het juk*, 165; H. Veenhof, 'Hoofdrol orthodoxe christenen

- in BVD', *Nederlands Dagblad*, 3 juni 2006; Engelen, *Frontdienst*, 43.
- 72 J. Withuis, *Na het kamp: vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam 2005) 142-143.
- 73 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 330-331.
- 74 Engelen, *Frontdienst*, 44.
- 75 J.M. Somer, *Zij sprongen in de nacht: de Nederlandse inlichtingendienst van 1943 tot 1945* (Assen 1950) 104-109; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 107, 270-272.
- 76 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 274-278.
- 77 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 280.
- 78 Armfelt, *Strijdbaar toen en nu*; Scott-Smith, 'Interdoc and West European psychological warfare', 355-376.
- 79 Interview Cees van den Heuvel in: *OVT: Het spoor terug*, uitzending 18 oktober 1998; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 222.
- 80 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 280.
- 81 NL-HANA, KMP, 2.03.OI, inv.nr. 1842, informatie over opleidingen en voorlichting van de BVD bestemd voor de Kamercommissie; Engelen, *Frontdienst*, 34-35.
- 82 NL-HANA, KMP, 2.03.OI, inv.nr. 1842, informatie over opleidingen en voorlichting van de BVD bestemd voor de Kamercommissie.
- 83 Engelen, *Frontdienst*, 35.
- 84 NL-HANA, KMP, 2.03.OI, inv.nr. 4735, 'De grondslagen van het communisme', zonder datum.
- 85 NL-HANA, KMP, 2.03.OI, inv.nr. 1842, informatie over opleidingen en voorlichting van de BVD bestemd voor de Kamercommissie, zonder datum.
- 86 NL-HANA, KMP, 2.03.OI, inv.nr. 4735, 'De organisatie van het communisme', zonder datum.
- 87 Ook door andere auteurs dan Dick Engelen is aandacht besteed aan de Nederlands-Amerikaanse inlichtingenbetrekkingen: De Graaff en Wiebes, 'Intelligence and the Cold War behind the dikes', 41-58; De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 318-342; B.G.J. de Graaff, 'Dutch-American intelligence relations', in: H. Krabbendam, C.A. van Minnen en G. Scott-Smith (red.), *Four centuries of Dutch-American relations 1609-2009* (Amsterdam 2009) 674-682; De Graaf en Hijzen, 'Bound by silver cords', 201-217; Hijzen en Wiebes, 'Wederzijdse waardering en vriendschap'.
- 88 M.M. Aid, 'US Relations with the Dutch and German services 1945-1950', in: B.A. de Graaf, B. de Jong en W. Platje (red.), *Battleground Western Europe: intelligence operations in Germany and the Netherlands in the twentieth century* (Amsterdam 2007) 95-122, aldaar 107-109.
- 89 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (noot 86), aantekeningen Dick Engelen. Vergelijk: Eindhoven, *Tegen de stroom in*, 220.
- 90 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (noot 86), aantekeningen Dick Engelen; NL-HANA, KMP, 2.03.OI, inv.nr. 4735, stukken van de Kamercommissie, nota aan de Vaste Kamercommissie voor de controle op de Binnenlandse Veiligheidsdienst, 27 oktober 1954.
- 91 De Graaf en Hijzen, 'Bound by silver cords', 206.
- 92 NL-HANA, KMP, 2.03.OI, inv.nr. 6911, brief minister van Binnenlandse Zaken aan de minister-president, 21 januari 1957; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 297-298.

- 93 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 298-300.
- 94 F. Hoekstra, 'The Dutch BVD and transatlantic co-operation during the Cold War era: some experiences', *The Journal of intelligence history* 3 (2003) 46-54, aldaar 47-49.
- 95 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (noot 86), aantekeningen Dick Engelen.
- 96 M. Martijn en C. Wiebes, *Operatie Leunstoel. Hoe een klein Nederlands bedrijf de CIA hielp om de Russen af te luisteren* (Amsterdam 2015).
- 97 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (eindnoot 86), aantekeningen Dick Engelen.
- 98 Giebels, *Beel*, 181; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 212.
- 99 SSA AIVD, HKB, B IX, 'Rechts-extremisme in Nederland', 17 februari 1953.
- 100 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Centrale Veiligheidsdienst, Breda, 19 april 1948; SSA BVD, OD 09.713.I, Ambon zaak PA, afschrift van rapport, zonder datum [1951]; SSA BVD, OD 09.713.I, Ambon zaak PA, notitie A. van Maanen (KA) aan HBVD, zonder datum [van na juli 1951]; SSA AIVD, BVD-rapport, 'Neo-nazistische activiteit in West-Europa', 25 april 1952; SSA AIVD, BVD-rapport, onderwerpsdossier ACDO/persoonsdossier, 'Rapport betreffende Dagblad publicaties inzake rechts-extremisme', 21 januari 1953; De Graaff en Wiebes, *Gladio der vrije jongens*, 41-44.
- 101 J.A. de Moor, *Westerlings oorlog, Indonesië 1945-1950* (Amsterdam 1997) 19; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 133-138; Bijvoorbeeld: SSA AIVD, BVD-rapport, 'Activiteit van Westerling c.s.', 7 april 1952.
- 102 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 131-133.
- 103 Stichting Inlichtingenstudies Nederland, *Duister Den Haag: wandelen langs spionage-adressen* (Den Haag 2004) 34.
- 104 Van der Zee, *Harer majesteits loyaalste onderdaan*, 297-307; C. Fasseur, *Eigen meester, niemands knecht. Het leven van Pieter Sjoerds Gerbrandy, minister-president van Nederland in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2014) 457-468; Giebels, *Beel*, 225-229.
- 105 Minister Teulings hoorde toen dat 'bepaalde groepen' met steun van hogere officieren de 'huidige regering' aan de kant wilden zetten. SSA AIVD, afschrift van stuk dat door minister Teulings aan mr. Felderhof ter inzage werd gegeven, zonder datum [volgens H. van Drunen van Stichting Argus stamt het uit 1951].
- 106 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, verslag openbare vergadering van het comité 'Handhaving Rijkseenheid', afdeling Alkmaar, 16 februari 1948, toegevoegd aan Weekoverzicht 26 februari 1948.
- 107 NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 457, L. Einthoven aan de minister van Binnenlandse Zaken, 'Overzicht van oud-NSB'ers en ss'ers', 26 november 1956.
- 108 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 28 september 1966.
- 109 NL-HANA, Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 687, Ministerraad, 27 maart 1951.
- 110 Ibidem.
- 111 Koedijk, 'Van Vrede en Vrijheid', 61-62.
- 112 Idem, 61, 65.
- 113 NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11778, nota november 1955, Inleiding; Koedijk, 'Van Vrede en Vrijheid', 67-68. Vergelijk: het gedachtegoed dat in deze nota van het Defensie Studiecentrum werd gepresenteerd: NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11778, nota Defensie Studiecentrum: hoe dient psychologische aanpak van Nederlandse bevolking te zijn, teneinde

dat zowel tijdens koude oorlog als bij het uitbreken en voeren van totale oorlog 'de morele kracht, welke toch in beide gevallen het fundament van de weerstand moet wormen, zo hoog mogelijk worden opgevoerd?', zonder datum [1955?].

- 114 NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11778, psychologische oorlogvoering in Noorwegen en Zweden, zonder datum.
- 115 Idem, Nederlandse gezant in Boedapest aan zijn minister, 9 juli 1952.
- 116 NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11808, voorzitter Landré aan minister-president, 22 augustus 1952.
- 117 Idem, gesprek tussen Lammers, Landré en B.S. van Deinse, 11 september 1952.
- 118 Engelen, *Per undas adversas*, 57.
- 119 NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11808, uittreksel notulen 61e vergadering BVC, 21 april 1952; Idem, gesprek over e.e.a. tussen Lammers, Landré en B.S. van Deinse, 11 september 1952.
- 120 Collectie Constant Hijzen, betreft: declaratie t.a.v. HC [zonder datum, gijzeling op de Franse ambassade in september 1974].
- 121 SSA AIVD, Panorama, 15 december 1952 - 15 maart 1953.
- 122 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 april 1964.
- 123 SSA AIVD, Panorama, 15 december 1952 - 15 maart 1953.
- 124 NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11808, uittreksel notulen 61e vergadering BVC, 21 april 1952; Idem, gesprek over e.e.a. tussen Lammers, Landré en B.S. van Deinse, 11 september 1952; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 369.
- 125 NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 11808, bijeenkomsten van de BVC op 2 januari 1953 en 5 mei 1953.
- 126 Idem, brief voorzitter Landré aan minister-president, 22 augustus 1952.
- 127 Idem, bijeenkomsten van de BVC op 2 januari 1953 en 5 mei 1953.
- 128 Idem, bijeenkomst van de BVC op 5 mei 1953.
- 129 Koedijk, 'Van Vrede en Vrijheid', 65.
- 130 HTK, 1953-1954, Handelingen, 17e vergadering, vaststelling hoofdstuk V (Departement van Binnenlandse Zaken) 1954, 10 november 1953, 2078.
- 131 C. van Esterik en J. van Tijn, *Een leven lang dwars* (Amsterdam 1984) 103-104.
- 132 NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, notitie Burger aan minister van Binnenlandse Zaken, november 1954.
- 133 Ibidem.
- 134 Ibidem.
- 135 Rovers, *Voor recht en vrijheid*, 108.
- 136 HTK, 1951-1952, Handelingen, 21^e vergadering, 27 november 1951, 598.
- 137 NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, notitie Burger aan minister van Binnenlandse Zaken, november 1954, punt 7.
- 138 Ibidem.
- 139 Ibidem.
- 140 NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, notitie Burger aan minister van Binnenlandse Zaken, november 1954, punten 9, 10, 11, 13, 14, 15.
- 141 Idem, Vergadering van de Vaste Kamercommissie 18 maart 1955.

- 142 Ibidem.
- 143 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 120.
- 144 NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 1842, informatie over opleidingen en voorlichting van de BVD bestemd voor de Kamercommissie; NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, van de secretaris-generaal aan de Kamercommissie, 'Het schema van de dienst inclusief toelichting', 10 maart 1955.
- 145 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (noot 86), aantekeningen Dick Engelen.
- 146 J.W.L. Brouwer, 'Hasselman, Benjamin Richard Pieter Frans (1898-1984)', in Biografisch Woordenboek van Nederland.
- 147 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (noot 86), aantekeningen Dick Engelen; Einthoven, *Tegen de stroom in*, 208-209, 224.
- 148 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 209.
- 149 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.M. Kan, 26 augustus 1993.
- 150 Bijvoorbeeld: NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, brief BVD aan Vaste Kamercommissie, 'De politieke koers van de CPN na de partijbestuurszitting van medio november 1955', 17 november 1955.
- 151 NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, overzicht van enkele recente maatregelen ter bestrijding van het Communisme in Amerika: Public law, smith act (131 communisten veroordeeld voor 'conspiring to teach and advocate the necessity of overthrowing the United States Government by force and violence'), committee on un-American activities, 6 maart 1956; Idem, vergadering van de Vaste Kamercommissie, 23 juni 1954, 5 november 1954 en 19 november 1954.
- 152 NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, 'De grondslagen van het communisme' en 'De organisatie van het communisme'. De andere boekjes bevinden zich in: SSA AIVD, 'De strategie en tactiek van het communisme' en 'De bestrijding van het communisme'. Deze werden aan de politieverbindingen gestuurd. Bijvoorbeeld: SSA AIVD, begeleidende brief C.C. van den Heuvel aan Hoofdinspecteur van Politie te De Bilt, 19 mei 1954.
- 153 NL-HANA, KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, enkele opmerkingen naar aanleiding van het boek 'The front is everywhere'.
- 154 Bijvoorbeeld: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, vergaderingen van de Vaste Kamercommissie op 5 november 1954, 19 november 1954, 18 maart 1955 en 7 december 1956.
- 155 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, vergaderingen 18 maart 1955 en 7 december 1956.
- 156 Bijvoorbeeld: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, vergadering 7 december 1956. Zie ook: C.W. Hijzen, 'More than a ritual dance. The Dutch practice of parliamentary oversight and control of the intelligence community', *Security and Human Rights* 24, 3-4 (2014) 227-238.
- 157 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.M. Kan, 26 augustus 1993.
- 158 W.J. Thompson, *Krushchev: a political life* (New York 1995) 160; Havenaar, *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos*, 122-124.
- 159 SSA AIVD, maandoverzicht Binnenlandse Veiligheidsdienst, nr. 10 1965, tijdvak 1-10-1965 t/m 31-10-1965.
- 160 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, 'Propaganda van de communistische beweging', zonder datum [1955].

- 161 H. Daalder, *Drees en Soestdijk: de zaak-Hofmans 1948-1956* (Amsterdam 2006) 92-103.
- 162 C. Fasseur, *Juliana en Bernhard: het verhaal van een huwelijk, de jaren 1936-1956* (Amsterdam 2008), 340-342.
- 163 H. van Bree, *De geest van het Oude Loo: Juliana en haar vriendenkring 1947-1957* (Schoorl 2015) 325-328.
- 164 L.J. Giebels, *De Greet Hofmans-affaire: hoe de Nederlandse monarchie bijna ten onder ging* (Amsterdam 2007) 70; H. Arlman en G. Mulder, *Van de prins geen kwaad: Prins Hendrik en andere dossiers van Oranje* (Rijswijk 1983) 124-126; L. Giebels, 'Nieuwe feiten over de Greet Hofmans-affaire: 'de weg Hofmans is de weg van de vernieling'', *Historisch Nieuwsblad* 9 (2005); Van Bree, *De geest van het Oude Loo*, 381-383.
- 165 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (noot 86), aantekeningen Dick Engelen.
- 166 In Eindhoven's persoonlijk archief zitten enkele brieven, gespreksverslagen en andere stukken betreffende de Oude Loo-conferenties: NL-HANA Privécollectie Eindhoven, 2.21.231, inv.nrs. 46-51. In zijn persoonlijke aantekeningen schrijft Eindhoven overigens 'Abraham van Dijk', maar gezien de deelnemerslijsten waarover Han van Bree beschikt, waarop alleen Joop van Dijk (en geen enkele andere Van Dijk) staat, moet dit Joop van Dijk zijn, de directeur van de Algemene Nederlandse Radio Unie en directeur van het Nedrelands Radar Proefstation in Noordwijk, met wie de BVD ook in het kader van onder meer 'operatie-Leunstoel' contacten had. Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (noot 86), aantekeningen Dick Engelen; Van Bree, *De geest van het Oude Loo*, 71; Martijn en Wiebes, *Operatie-Leunstoel*, passim.
- 167 Giebels, *De Greet Hofmans-affaire*, 72-79.
- 168 Van Bree, *De geest van het Oude Loo*, 176-177.
- 169 Daalder, *Drees en Soestdijk*, 155-157.
- 170 Fasseur, *Juliana en Bernhard*, 342.
- 171 Van Bree, *De geest van het Oude Loo*, 331; Fasseur, *Juliana en Bernhard*, 327-329.
- 172 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (noot 86), aantekeningen Dick Engelen. Vergelijk: Engelen, *De BVD in de twintigste eeuw*, 41.
- 173 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (noot 86), aantekeningen Dick Engelen.
- 174 Ibidem.
- 175 In de Kamer kwamen de internationale spanningen steeds opnieuw ter sprake. Op 2 mei 1956 deed Minister van Buitenlandse Zaken Johan Beijen in de Eerste Kamer de co-existentiegedachte bijvoorbeeld af als 'glimlachpolitiek'. НТК, 1955-1956, Handelingen, 42^e vergadering, begrotingsbehandeling Buitenlandse Zaken, vaststelling hoofdstuk III, 2 mei 1956, 478.
- 176 J.W. Brouwer en J. van Merriënboer, 'Hoofdstuk iv: Lopende en omstreden zaken', in: J.W. Brouwer en P. van der Heiden (red.), *De parlementaire geschiedenis van Nederland deel 6: het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II 1956-1959: het einde van de Rooms-Rode coalitie* (Den Haag 2004) 103-142, aldaar 103-105.
- 177 D. Hellema, 'Van de Geest van Geneve tot de Hongaarse revolutie. Nederland en de Sovjetdreiging, 1954-1956', in J. Hoffenaar en G. Teitler (red.), *De Koude Oorlog: maatschappij en krijgsmacht in de jaren '50* (Den Haag 1992) 178-197, aldaar 195.
- 178 D. Hellema, 1956: *De Nederlandse houding ten aanzien van de Hongaarse revolutie en de*

- Suezcrisis* (Amsterdam 1990) 172-173; Een voormalig BVD'er sprak erover dat hij bijvoorbeeld in 1956 tijdens de Hongaarse crisis een visum had aangevraagd voor de Verenigde Staten. Hij wist dat er voor de gewone BVD-medewerkers geen vluchtplannen klaarlagen. Interview met oud-medewerker 'Schreve' (gefingeerde naam) in: *OVT: Het spoor terug*, uitzending 1 november 1998.
- 179 Rovers, *Voor recht en vrijheid*, 165.
- 180 Olink, *In strijd met de Waarheid*, 100-108; Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 328-329.
- 181 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 223-224.
- 182 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, vergadering 7 december 1956.
- 183 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 227.
- 184 N. Rankin, *Churchill's wizards: the British genius for deception 1914-1945* (Londen 2008) 255-289; De Jong, *Koninkrijk der Nederlanden: deel 9*, 832.
- 185 S.J. Corke, *US Covert operations and cold war strategy: Truman, secret warfare and the CIA 1945-53* (New York 2008) 45-48; Jeffrey-Jones, 'Why was the CIA established in 1947?', 27.
- 186 Bijvoorbeeld: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11890, Werkcomité Inwendige Veiligheid, notulen 2e vergadering, 8 januari 1954 en 8 januari 1954; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11891, memorandum bestemd ter bespreking in de 2e bijeenkomst, 24 augustus 1954; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11892, bijdrage van de BVD naar aanleiding van de eerste vergadering van de commissie Inwendige Veiligheid, L. Einthoven aan F.J. Kist, 1 juni 1956; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11892, nota van Mijnlieff voor de Commissie Inwendige Veiligheid, 4 juni 1956.
- 187 Bijvoorbeeld: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11778, nota Bijzondere Voorlichtingscommissie over de Koude Oorlog en psychologische oorlogvoering, november 1955, 20.
- 188 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 219.
- 189 Idem, 224-227.
- 190 NL-HANA 2.03.01, inv.nr. 11930, rapportage CVIN mei-juli 1958; SSA AIVD, maandoeverzicht mei 1958.
- 191 SSA AIVD, maandoeverzicht juni 1958.
- 192 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 240-241, 145-146; bijvoorbeeld: SSA AIVD, maandoeverzicht februari 1960.
- 193 P.H. Larsen, 'Fighting communism in the North: the secret work of the Danish organization "The Firm"', in: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* (Berlijn 2013) 153-168.
- 194 Engelen, *Per undas adversas*, 54; De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 108; Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 123-125.
- 195 De Commissie Inwendige Veiligheid was een subcommissie van de Commissie Algemene Verdedigingsvoorbereiding.
- 196 De commissieleden waren secretaris-generaal van Algemene Zaken Cees Fock, directeur-generaal Politie bij het ministerie van Justitie J.C. van der Minne, de voorzitter van de Verenigde chefs van staven, de Territoriaal Bevelhebber en een afgevaardigde van de Militaire Inlichtingendienst: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11890, verslagen van vergaderingen van werkcomité inwendige veiligheid.
- 197 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11890, Werkcomité Inwendige Veiligheid, notulen bijeenkomst 25 november 1953.

- 198 Idem, notulen 2e vergadering 8 januari 1954.
- 199 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11892, bijdrage van de BVD naar aanleiding van de eerste vergadering van de commissie Inwendige Veiligheid, L. Einthoven aan F.J. Kist, 1 juni 1956.
- 200 Ibidem.
- 201 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11892, bijdrage van de BVD naar aanleiding van de eerste vergadering van de commissie Inwendige Veiligheid, L. Einthoven aan F.J. Kist, 1 juni 1956; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 213-214.
- 202 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11891, opgave van de in het kader van het Ministerie van Binnenlandse Zaken reeds voorbereide of nodig geachte voorzieningen ten behoeve van de inwendige veiligheid, 21 augustus 1953; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11892, nota van Mijnlieff voor de cie inwendige veiligheid, 4 juni 1956.
- 203 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11891, memorandum bestemd ter bespreking in de 2^e bijeenkomst, 24 augustus 1954.
- 204 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11892, nota van Mijnlieff voor de cie inwendige veiligheid, 4 juni 1956.
- 205 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11897, Commissie Inwendige Veiligheid, notulen achttien-de vergadering, 19 februari 1963.
- 206 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11707, verslag van de elfde vergadering van de Commissie van Coördinatie van de Inlichtingen- en veiligheidsdiensten, gehouden op woensdag 21 mei 1952 te 14:40, plein 1813, nr. 4.
- 207 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11897, Commissie Inwendige Veiligheid, verschillende vergaderingen, bijvoorbeeld: 3 augustus 1956, 27 maart 1957, 23 november 1957, 19 februari 1963.
- 208 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1831, F.J. Kist aan de minister-president, 1 november 1956.
- 209 Ibidem.
- 210 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, vergadering van de Vaste Kamercommissie, 18 maart 1955.
- 211 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1840, tekst van en stukken betreffende een inleiding van de Coördinator F.J. Kist over 'Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten en hun coördinatie in het Nederlandse staatsbestel'.
- 212 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6428, brief K. Staf aan W. Drees, 24 augustus 1955.
- 213 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6427, brief C. Fock aan minister-president Drees, zonder datum [vermoedelijk ergens tussen 6 en 13 oktober 1955].
- 214 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6427, interne nota 5 april 1955.
- 215 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6427, brief C. Fock aan minister-president Drees, 21 oktober 1955, naschrift 22 oktober.
- 216 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6427, brief C. Fock aan minister-president Drees 24 oktober 1955.
- 217 Artikel 4 van het Koninklijk Besluit van 8 augustus 1949 bepaalde dat het hoofd van de Binnenlandse Veiligheidsdienst zorg voor droeg dat 'de geheimhouding van de inlichtingen en bronnen, waarvan zij afkomstig zijn, alsmede de veiligheid van de ter verkrijging van die inlichtingen werkzame personen naar behoren werden gewaarborgd'. NL-HANA

- KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, Stukken van de Kamercommissie, Koninklijk Besluit nr. 51, 8 augustus 1959, artikel 4.
- 218 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6427, brief C. Fock aan minister-president Drees over het conceptbesluit en de toelichting, 21 november 1955; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6909, brief C. Fock aan minister-president Drees, 15 februari 1956; 'Coördinator benoemd voor veiligheidsdiensten: commissie opgeheven wegens gebrek aan gezag en bevoegdheden', *Het Parool*, 3 april 1956.
- 219 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1840, 'Inleiding' van F.J. Kist, in 36 punten, zonder datum.
- 220 Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 170-172; NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1831, conceptvoorstel F.J. Kist aan de ministers van Algemene Zaken, Binnenlandse Zaken, Marine, Oorlog en Buitenlandse Zaken, 28 februari 1957.
- 221 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11930, Koude Oorlogsrapportage CVIN, 10 mei 1958.
- 222 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11927, inlichtingsamenvatting en beoordeling van de toestand, 1956-1968, bijvoorbeeld: 26 oktober 1957, 30 november 1957, 29 maart 1958, 27 juni 1958, 31 oktober 1958, 2 juli 1960.
- 223 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6911, brief minister van Binnenlandse Zaken Beel aan minister-president Drees, 20 juni 1956; Idem, 5 juli 1956; De Graaff, 'Dutch-American intelligence relations', 674-677; Engelen, *Frontdienst*, 46; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 296.
- 224 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6911, brief minister van Binnenlandse Zaken Beel aan minister-president Drees, 20 juni 1956 en 5 juli 1956.
- 225 J. van Merriënboer en J. Pekelder, 'Brede basis in een noodwoning. Verkiezingen, formatie en samenstelling van het kabinet Drees-IV', in: J.W. Brouwer en P. van der Heiden (red.), *De parlementaire geschiedenis van Nederland deel 6: het kabinet-Drees IV en het kabinet Beel II 1956-1959: het einde van de Rooms-Rode coalitie* (Den Haag 2004) 1-56, 27-28.
- 226 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6911, brief minister van Binnenlandse Zaken aan de minister-president, 21 januari 1957.
- 227 Ibidem.
- 228 Ibidem.
- 229 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6911, brief minister van Binnenlandse Zaken aan de minister-president, 21 januari 1957; brief F.J. Kist aan minister van Binnenlandse Zaken Struycken, 15 februari 1957.
- 230 Idem, brief F.J. Kist aan minister van Binnenlandse Zaken Struycken, 15 februari 1957.
- 231 Idem, brief F.J. Kist aan minister van Binnenlandse Zaken Struycken, 20 maart 1957.
- 232 Idem, brief minister van Binnenlandse Zaken Struycken aan F.J. Kist, 27 maart 1957.
- 233 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 317-318.
- 234 NL-HaNA Ministerraad, 2.02.05.02, inv.nr. 687, Ministerraad 22 oktober 1956.
- 235 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6911, brief coördinator Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten aan de minister-president, 13 juli 1957.
- 236 Ibidem.
- 237 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6911, nota inzake bezuiniging op de begroting voor 1958, 13 juli 1957.
- 238 Eindhoven, *Tegen de stroom in*, 211-212.

- 239 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6911, nota inzake bezuiniging op de begroting voor 1958, 13 juli 1957.
- 240 HTK, 1957-1958, Bijlagen, 4900, ontwerp van wet, hoofdstuk V: Binnenlandse Zaken, Bezitsvorming en Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1958, 1.
- 241 SSA AIVD, Panorama, 2^e halfjaar 1957.
- 242 NL- HANA, Archief van het kabinet van de Commissaris der Koningin in Zuid-Holland, 3.02.42, inv.nr. 174, brief Kabinet Commissaris der Koningin Zuid-Holland [aan minister van Binnenlandse Zaken?], 30 juli 1958.
- 243 Ibidem.
- 244 HEK, 1959-1960, Bijlagen, 5700.V, ondernummer 42, memorie van toelichting, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1960, 9; HEK, 1959-1960, Bijlagen, 5700.V, 42a, memorie van toelichting, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1960, 8.
- 245 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 25 november 1960.
- 246 Bijvoorbeeld: SSA, Aurorabijeenkomsten, 12 april 1962; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 369-370; Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met E. Toxopeus, 27 september 1993.
- 247 SSA AIVD, nota Kuipers 'Schets voor een doelmatige organisatie van de dienst', 1, 3.
- 248 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1826, Koninklijk Besluit nr. 51, 8 augustus 1949, artikel 1; SSA AIVD, nota Kuipers 'Schets voor een doelmatige organisatie van de dienst', 3.
- 249 SSA AIVD, nota Kuipers, 'Schets voor een doelmatige organisatie van de dienst', 3-5.
- 250 NSG, Archief CPN, kopieën van stukken uit het archief van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) betreffende de CPN 1948-1988, aanbevelingen inzake het verstrekken van politieke antecedenten door de politie, zonder datum [vermoedelijk +/- 1955].
- 251 SSA AIVD, nota Kuipers, 'Schets voor een doelmatige organisatie van de dienst', 3-4.
- 252 Idem, 4.
- 253 Idem, 5-6.
- 254 Idem, 6-7.
- 255 Idem, 8-9.
- 256 Idem, 34.
- 257 In 1957 schatte de BVD het ledenaantal van de CPN nog op 15.000 tot 18.000 leden: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, vergaderingen van de Vaste Kamercommissie, 11 juli 1957; SSA AIVD, maandoverzicht december 1959, 19-20.
- 258 SSA AIVD, maandoverzicht december 1959, 11-23.
- 259 SSA AIVD, nota Kuipers, 'Schets voor een doelmatige organisatie van de dienst', 38.
- 260 Idem, 9.
- 261 Idem, 9-10.
- 262 Idem, 10-12, 34.
- 263 Idem, 11.
- 264 Idem, 10.
- 265 Bijvoorbeeld: L. Burgelman, 'De vele gezichten van een beladern term. Het begrip subversie doorheen de Belgische rechtsgeschiedenis', in: M. Cools, K. Dassen, R. Libert en P. Ponsaers (red.), *De staatsveiligheid: essays over 175 jaar veiligheid van de staat* (Brus-

sel 2005) 131-154, aldaar 144-146; Twigge, Hampshire en Macklin, *British intelligence*, 52; R.J. Aldrich, *The hidden hand: Britain, America, Cold War secret intelligence* (New York 2001) 91-121; Hogan, *A cross of iron*, 1-21. Zie ook: G. Kinsman, D.K. Buse en M. Steedman (red.), *Whose national security? Canadian state surveillance and the creation of enemies* (Toronto 2000); G. Kreis (red.), *Staatsschutz in der Schweiz; die Entwicklung von 1935-1990; eine multidisziplinäre Untersuchung in Auftrag des schweizerischen Bundesrates* (Bern/Stuttgart/Wenen 1993).

266 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 22 januari 1960, 27 januari 1960.

267 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.M. Kan, 26 augustus 1993.

268 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 443 (eindnoot 86), aantekeningen Dick Engelen.

HOOFDSTUK 4

- 1 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 januari 1963, 22 mei 1963; 21 en 22 augustus 1963.
- 2 Engelen, *Frontdienst*, 21.
- 3 B. van der Steen, 'De Trotskistische beweging in Nederland: geschiedenis van de eerste generatie', in: B. van der Steen (red.), *Kritiek. Jaarboek voor socialistische discussie en analyse* (Amsterdam 2008) 46-76, aldaar 65.
- 4 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 augustus 1963.
- 5 Idem, 6 maart 1966.
- 6 HTK, 1958-1959, Handelingen, 14^e vergadering, vaststelling hoofdstuk V (Binnenlandse Zaken) van de Rijksbegroting, 5 november 1958, 2075; HEK, 1960-1961, Handelingen, 17^e vergadering, vaststelling hoofdstuk V (Binnenlandse Zaken) van de Rijksbegroting, 7 februari 1961, 2154-2155.
- 7 HEK, 1960-1961, Handelingen, 17^e vergadering, vaststelling hoofdstuk V (Binnenlandse Zaken) van de Rijksbegroting, 7 februari 1961, 2154-2155.
- 8 R.L. Garthoff, 'US intelligence in the Cuban missile crisis', in: J.G. Blight en D.A. Welch (red.), *Intelligence and the Cuban missile crisis* (Londen 1998) 18-64, aldaar 34.
- 9 J. C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 57-58.
- 10 De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 274-275.
- 11 H. Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995) 16-17; Judt, *Postwar*, 324-338; De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 292-297.
- 12 De Graaf, *Theater van de angst*, 27-30; G. Meershoek, *De groep IJzerman; hoe de politie infiltreerde in de links-radicalen beweging van de jaren zestig* (Amsterdam 2011) 20-23.
- 13 De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 297.
- 14 H. van den Doel en H. Lammers (red.), *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam 1966) 11.
- 15 Braat, *Van oude jongens*, 144-146.
- 16 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 208-209.

- 17 IISG, Archief CPN, kopieën van stukken uit het archief van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) betreffende de CPN 1948-1988, abonnementen en lidmaatschappen, 25 mei 1955.
- 18 Ibidem.
- 19 Ibidem.
- 20 IISG, Archief CPN, kopieën van stukken uit het archief van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) betreffende de CPN 1948-1988, regeling betreffende het gebruik van oude politieke gegevens, eind 1955.
- 21 IISG, Archief CPN, kopieën van stukken uit het archief van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) betreffende de CPN 1948-1988, abonnementen en lidmaatschappen, 25 mei 1955.
- 22 In ieder geval tot 1969: SSA AIVD, verjaringstabellen 1956, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968 en 1969.
- 23 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 19 november 1960.
- 24 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 maart 1960.
- 25 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 9 mei 1961.
- 26 En een aanwezige namens de Binnenlandse Veiligheidsdienst die door de AIVD is 'gewit'.
- 27 SSA AIVD, Vergaderingen met de politieverbindingen, 20 december 1960.
- 28 Idem, 27 juni 1961.
- 29 Idem, 27 juni 1961.
- 30 Eindhoven, *Tegen de stroom in*, 227-228.
- 31 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 maart 1961.
- 32 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 29 april 1961.
- 33 Engelen, *Frontdienst*, 51-52.
- 34 Dit ging over de zogenoemde O-dienst (Operatiën), de *stay behind*-organisatie waar Eindhoven ook hoofd van was. Waar Eindhoven ervan uitging dat Damsté hem tevens zou opvolgen als hoofd van deze sabotageorganisatie die zich op een volgende bezetting voorbereidde, vond Sinninghe Damsté dit 'kinderlijk oorlogje spelen'. In zijn optiek werd 'de voorbije oorlog voorbereid' en hij zei dat hij de functie niet wilde combineren met zijn positie als hoofd-BVD. D. Engelen, *De Nederlandse stay behind-organisatie in de Koude Oorlog*, 46-47; Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.S. Sinninghe Damsté, 5 augustus 1992.
- 35 Bijvoorbeeld: J.S. Sinninghe Damsté, *Advocaat/soldaat: oorlogsherinneringen* (Amsterdam 1999).
- 36 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.S. Sinninghe Damsté, 5 augustus 1992.
- 37 SSA AIVD, maandoverzicht juni 1959, 26.
- 38 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 151-156; *Vrij Nederland*, 6 augustus 1977.
- 39 Interview C. Hijzen met I. Cornelissen, voormalig journalist Vrij Nederland en Trotskist, woensdag 20 maart 2012, 14:00 – 16:00, Vondelkade 13, Zwolle.
- 40 J. van Lingen en N. Slooff, 'Rein van der Horst', in: K. ten Haaf (red.), *De trotskistengang van de BVD* (Amsterdam 2001) 51-60, aldaar 57-58.
- 41 Zie ook: Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 160-163.

- 42 SSA AIVD, brief nr. 624.381, J.S. Sinninghe Damsté aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken, aanvulling van de 'Lijst van niet-extremistische organisaties' die op 31 december 1959 was opgesteld, 29 december 1961.
- 43 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 5 juni 1962.
- 44 Idem, 1 juni 1962.
- 45 Idem, 5 juni 1962.
- 46 Idem, 30 november 1957, 9 mei 1958, 1 juni 1962, 4 juni 1962, 5 juni 1962, 15 april 1963, 8 juni 1963 en 5 februari 1965.
- 47 SSA AIVD, brief nr. 520.472, 'Lijst van niet-extremistische groeperingen', 31 december 1959.
- 48 SSA AIVD, nota Kuipers, 'Schets voor een doelmatige organisatie van de dienst', 34-35.
- 49 NL-HaNA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1835, maandoverzicht december 1959; SSA AIVD, brief nr. 520.472, 'Lijst van niet-extremistische groeperingen' van 31 december 1959, wijzigingen en aanvullingen 1960-1967.
- 50 HTK, 1960-1961, Bijlagen, 6100, 1, Rijksbegroting voor het jaar 1961, Hoofdstuk V, ontwerp van wet; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 15 februari 1962.
- 51 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 116.
- 52 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.M. Kan, 26 augustus 1993.
- 53 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.S. Sinninghe Damsté, 5 augustus 1992.
- 54 Engelen, *Per undas adversas*, 43-45.
- 55 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 318; De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 327-328.
- 56 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.S. Sinninghe Damsté, 5 augustus 1992. Engelen, *Frontdienst*, 37. Vgl. SSA AIVD, Vergaderingen met de politieverbindingen, 28 september 1961; SSA AIVD, Panorama, 1e halfjaar 1961.
- 57 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 375.
- 58 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.S. Sinninghe Damsté, 5 augustus 1992.
- 59 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 19 november 1960.
- 60 Idem, 16 februari 1961; voorbeelden van zulke miscommunicatie zijn er wel meer te vinden in de Aurorabijeenkomsten, bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 oktober 1961.
- 61 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 31 augustus 1961.
- 62 Idem, 10 oktober 1961.
- 63 Idem, 18 oktober 1961.
- 64 HTK, 1960-1961, Handelingen, 22e vergadering, vaststelling hoofdstuk V (Binnenlandse Zaken), 24 november 1960, 2372.
- 65 Braat, *Van oude jongens*, 191-193.
- 66 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 12 april 1962.
- 67 Idem, 15 maart 1961.
- 68 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.S. Sinninghe Damsté, 5 augustus 1992. En bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 15 juni 1964.
- 69 SSA AIVD, Vergaderingen met de politieverbindingen, 27 juni 1961.

- 70 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 115, 162.
- 71 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 30 juni 1961.
- 72 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met J.S. Sinninghe Damsté, 5 augustus 1992. Vergelijk: de opmerkingen over de bijeenkomst met de Vaste Kamercommissie in maart 1960: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 maart 1960.
- 73 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 8 oktober 1963.
- 74 HTK, 1960-1961, Bijlagen, 2100, Voorlopig Verslag betreffende alle afdelingen, uitgezonderd Afdeling VI (Nederlands Nieuw-Guinea), 20 oktober 1960, 7. Ook opgenomen in het verslag van de Aurorabespreking van 25 oktober 1960: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 25 oktober 1960.
- 75 En aanverwante aantijgingen in *Het Vrije Volk*, *Het Parool* en *Algemeen Dagblad* en van PSP'er Nico van der Veen en PvdA-Eerste Kamerlid Joris in 't Veld: HTK, 1960-1961, Handelingen, 22^e vergadering, vaststelling hoofdstuk V (Binnenlandse Zaken), 24 november 1960, 2355; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 8 februari 1961.
- 76 SSA AIVD, Vergaderingen met de politieverbindingen, 27 september 1961.
- 77 Hoewel de KVP bij de verkiezingen van 1959 de grootste partij was geworden, en de grootste partij de voorzitter van de Vaste Kamercommissie voor de BVD leverde, vervulde Jaap Burger die tot dat hij werd opgevolgd door Vondeling. De reden daarvoor heb ik niet kunnen achterhalen.
- 78 HTK, 1962-1963, Handelingen, 23^e vergadering, 6 december 1962, 3349.
- 79 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 4 april 1962.
- 80 'Bundeswehr Strategie: Bedingt abwehrbereit', *Der Spiegel*, 10 oktober 1962.
- 81 S. Waske, *Mehr liaison als Kontrolle: die Kontrolle des BND durch Parlament und Regierung (1955-1978)* (Wiesbaden 2009) 104.
- 82 HTK, 1962-1963, Handelingen, 23^e vergadering, deel III, 6 december 1962, 3349.
- 83 Naar verluidt nadat Tweede Kamervoorzitter Kortenhorst was opgeveerd om tegen Korthals te roepen dat 'alle gesprekken tussen Den Haag en Voorburg konden worden afgeluisterd' – een gerucht dat hem ter ore was gekomen. *De Telegraaf* raketde die kwestie in oktober 1963 op om in het licht van de West-Duitse onthullingen aan te tonen dat de inmiddels overleden Kamervoorzitter al een voorgevoel had dat er 'iets zou kunnen schorten aan het telefoongeheim in Nederland. *De Telegraaf*, 22 oktober 1963.
- 84 HTK, 1962-1963, Handelingen, 30^e vergadering, deel III, 20 december 1962, 3566-3567.
- 85 *Het Vrije Volk*, 7 december 1962.
- 86 HTK, 1962-1963, Handelingen, 23^e vergadering, deel III, 6 december 1962, 3349.
- 87 *De Telegraaf*, 7 december 1962.
- 88 *Het Vrije Volk*, 27 februari 1963.
- 89 Waske, *Mehr liaison als Kontrolle*, 104-105.
- 90 *Het Vrije Volk*, 9 september 1963 en 14 oktober 1963.
- 91 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 14 oktober 1963 en 22 oktober 1963.
- 92 Marcus Bakker noemde het artikel 'een grote eulogie van de BVD-gegeven[s]': HTK, 1963-1964, Handelingen, 2^e vergadering, Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken, 24 oktober 1963, C144.
- 93 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 oktober 1963 en 22 oktober 1963.

- 94 Idem, 23 oktober 1963.
- 95 *De Telegraaf*, 25 oktober 1963.
- 96 Daarmee verwees Bakker naar de gelijknamige roman van Graham Greene. HTK, 1963-1964, Handelingen, 2^e vergadering, Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken, 24 oktober 1963, C143-C145.
- 97 HTK, 1963-1964, Handelingen, 2^e vergadering, Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken, 24 oktober 1963, C145-148.
- 98 HTK, 1963-1964, Handelingen, 2^e vergadering, Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken, 24 oktober 1963, C148-C149.
- 99 Ibidem.
- 100 Dat merkte ook *Het Vrije Volk* op. De krant probeerde Korthals te spreken te krijgen, maar die was inmiddels uit de Nederlandse politiek verdwenen. *Het Vrije Volk*, 25 oktober 1963.
- 101 *Het Vrije Volk*, 25 oktober 1963; *De Telegraaf*, 25 oktober 1963 en 26 oktober 1963.
- 102 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 30 oktober 1963.
- 103 HTK, 1963-1964, Handelingen, 8^e vergadering, 29 oktober 1963, 219-223. Vergelijk: *Het Vrije Volk*, 30 oktober 1963. De concepttekst van de beantwoording van Vondelings vragen werd voorgekookt in de Vaste Kamercommissie voor de BVD. Ook coördinator Kist mocht input leveren. NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1841, stukken betreffende het ontstaan en werkzaamheden van de Vaste Kamercommissie voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) en de eventuele uitbreiding van haar bevoegdheden tot andere diensten 1963-1966, beantwoording vragen prof. Vondeling in de Tweede Kamer, 29 oktober 1963, inzake brief- en telefoongeheim, zonder datum.
- 104 P. Koedijk, 'Vrijheid in verantwoordelijkheid: journalistiek. Journalistiek in de jaren vijftig', in: P. Luykx en P. Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 211-248, aldaar 222.
- 105 De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 296-297.
- 106 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 15 maart 1962 en 6 november 1963.
- 107 Idem, 6 november 1963.
- 108 Idem, 6 november 1963 en 15 november 1963.
- 109 HTK, 1963-1963, Handelingen, 14^e vergadering, 19 november 1963, 435-436.
- 110 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 29 november 1963.
- 111 Idem, 9 december 1963 en 18 december 1963.
- 112 HTK, 1963-1963, Handelingen, 14^e vergadering, 19 november 1963, 435.
- 113 Idem, 435-436, 450.
- 114 Idem, 436.
- 115 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, inv.nr. 1379 en 1380, stukken betreffende de Vaste Commissie voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst: vergaderstukken, correspondentie en aantekeningen van A. Vondeling uit hoofde van zijn lidmaatschap. 1958-1966, Bericht nr. 970 Nederlands Instituut voor Publieke Opinie: 'De B.V.D. bij driekwart van het publiek bekend. 20% vindt telefoon af luisteren, brieven openen niet juist', 15 november 1963 en 'Wel of niet af luisteren? Afschrift bestemd voor de leden van de vaste Commissie voor de BVD'.

- 116 Op 20 november 1963 besprak Sinninghe Damsté de resultaten ook in de Aurorabijeenkomst: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 november 1963.
- 117 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken, 11 april 1967; HTK, 1967-1968, Bijlagen, 89II, 1-4.
- 118 Bijvoorbeeld: Rapport commissie-Dessens, 'Evaluatie wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten: naar een nieuwe balans van bevoegdheden en waarbogen', december 2013, 89-100; S. Eskens, O. van Daalen en N. van Eijk, 'Ten standards for oversight and transparency of national intelligence services', Instituut voor Informatierecht (IVIR), Universiteit van Amsterdam, 2015.
- 119 HTK, 1969-1970, Bijlagen, 10558, 1, verslag van de Commissie, Werkzaamheden van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 25 februari 1970; L. Molenaar, *Nooit op de knieën: Marcus Bakker, 1923-2009. Communist en parlementariër* (Amsterdam 2015) 275-276.
- 120 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 14 oktober 1963.
- 121 Koedijk, 'Vrijheid in verantwoordelijkheid', 227-228.
- 122 *Het Parool*, 17 oktober 1998.
- 123 Zie voor een overzicht van zijn periode als hoofdredacteur: P. van der Hoeven, *Het succes van een kwaliteitskrant: de ontstaansgeschiedenis van NRC Handelsblad* (Amsterdam 2012) 183-249.
- 124 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 22 mei 1963.
- 125 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 26 juli 1963.
- 126 Idem, 13 november 1963.
- 127 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, inv.nr. 1379 en 1380. Stukken betreffende de Vaste Commissie voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst: vergaderstukken, correspondentie en aantekeningen van A. Vondeling uit hoofde van zijn lidmaatschap. 1958-1966, Afschrift 'Deze week...', transcript van de radiotoespraak van dominee Kater, 9 maart 1963.
- 128 *Het Vrije Volk*, 12 maart 1963.
- 129 *De Friese Koerier*, 12 maart 1963.
- 130 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, afschrift 'Deze week...', transcript van de radiotoespraak van dominee Kater, 9 maart 1963.
- 131 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, Hoofd-BVD (namens deze w.g. A. Kuipers) aan Zijne Excellentie de Minister van Binnenlandse Zaken, B.V.D. Betr. Radiotoespraak van ds. H.J. Kater op 9 maart j.l., 22 maart 1963.
- 132 Ibidem.
- 133 Ibidem.
- 134 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, J. Sinninghe Damsté aan E. Toxopeus, 4 juni 1963.
- 135 In het beknopte verkiezingsmanifest van 1963 kwam de veiligheidsdienst nog niet voor, maar in het PSP-verkiezingsprogramma van 1967 stond expliciet het programmapunt vermeld: 'Opheffing van de BVD (Binnenlandse Veiligheidsdienst). Digitaal repositorium Nederlandse politieke partijen Rijksuniversiteit Groningen, documentatiecentrum politieke partijen: PSP-verkiezingsmanifest 1963, Internet: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c5codf>

- c94d38 en PSP-programma 1967-1971, Internet: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c5aca40b2bfc>.
- 136 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 9 oktober 1963.
- 137 HTK, 1963-1964, Handelingen, 2^e vergadering, Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken, 24 oktober 1963, C145-C146.
- 138 HEK, 1963-1964, Handelingen, 8^e vergadering, 26 november 1963, 140.
- 139 SSA AIVD, Vergaderingen met de politieverbindingen, 19 december 1963.
- 140 L. Molenaar, 'Wij kunnen het niet langer aan de politici overlaten'. *De geschiedenis van het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers, 1946-1980* (Delft 1994) 53-56.
- 141 Die verscheen op 26 april 1958 in de *Noord-Rotterdamse Courant* en *De Waarheid*. In verkorte vorm publiceerden ook onder meer *Het Parool* en *De Volkskrant* de brief: Molenaar, *De geschiedenis van het VWO*, 171.
- 142 Molenaar, *De geschiedenis van het VWO*, 115-116. In de jaren zestig stond het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers, om min of meer dezelfde redenen, op de lijst van niet-extremistische organisaties die wel de aandacht van de BVD hadden, met name omdat de dienst samenwerking verwachtte met de 'Pugwash'-beweging, van de Britse filosoof Bertrand Russell, die wilde waarschuwen tegen het nucleaire gevaar en waarin van communistische inmenging sprake was. SSA AIVD, Andries Kuipers aan Minister van Binnenlandse Zaken, nr. 873.347, Lijst van niet-extremistische groeperingen, 7 juli 1967.
- 143 IISG, Archief Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers, inv.nr. 55, brief secretaris van Kammen aan voorzitter Albada, 20 mei 1951.
- 144 W.F. Wertheim, 'Universitaire benoemingen en universitaire vrijheid', *Universiteit en hogeschool* 5, 3 (1959) 101-111, aldaar 109-110.
- 145 *De Groene Amsterdammer*, 'Wie zal onze bewakers bewaken?', 4 juli 1959; HTK, 1958-1959, Aanhangsel, nr. 2026, Kamervragen, 2051.
- 146 De gehele commissie bestond uit prof.dr. G.B. van Albada, prof.mr. I.A. Diepenhorst, prof.dr.ir. G. Hamming, prof.dr. H. den Hartog, mr.dr. J. in 't Veld. De secretaris van de commissie werd A. van Kammen.
- 147 IISG, Archief Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers, inv.nr. 55, brief A. van Kammen aan G.B. van Albada, 19 december 1961 en verslag van vergadering van de commissie Politieke antecedentenonderzoeken van wetenschappelijke onderzoekers, dinsdag 16 januari [geen jaartal genoemd]. Over de oprichting informeerde het Verbond op 20 mei 1961 ook mr. C.H.F. (Carel) Polak, de Leidse hoogleraar Administratief en Agrarisch Recht, die in 1967 minister van Justitie zou worden in het kabinet-De Jong. Die vond het onderwerp 'stellig van groot belang', maar twijfelde of het instellen van een commissie 'de juiste aanpak' daarvan was. Volgens de directeur-generaal Wetenschappen A.J. Piekaar 'onthield de BVD zich van inmenging aan Rijksuniversiteiten'. IISG, Archief Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers, inv.nr. 55, brief mr. C.H.F. (Carel) Polak aan bestuur Wetenschappelijk Verbond van Onderzoekers, 29 mei 1961.
- 148 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, 'Rapport Commissie V.W.O. over het politieke antecedenten-onderzoek', Wetenschap en Samenleving, december 1963, Slotbeschouwing.
- 149 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 januari 1964.
- 150 HTK, 1963-1964, Aanhangsel, nr. 191, ingezonden op 29 januari 1964, 215-216.
- 151 Molenaar, *De geschiedenis van het VWO*, 196.

- 152 Brandpunt, 17 januari 1964: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, 'Beleid beschouwd nr. 32, radio en televisie, televisie: uitgezonden vrijdag 17 januari 1963 [sic], K.R.O's 'Brandpunt', transcript van de uitzending.
- 153 IISG, Archief Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers, inv.nr. 55, brief 'Bruno' aan 'Wim en Betty', 17 januari 1964.
- 154 *De Telegraaf*, 15 januari 1964; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 17 januari 1964.
- 155 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, brief A. Vondeling aan E. Toxopeus, 31 januari 1964.
- 156 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, 'Hoe is de gang van zaken bij een antecedentenonderzoek' (vertrouwelijk), zonder datum, inclusief bijlagen A (NAVO-voorschriften t.a.v. beveiliging), B (Regeling betreffend het gebruik van politieke gegevens), C (Regeling betreffende het verstrekken van politieke gegevens over familieleden), D (Regeling betreffende het gebruik van oude gegevens), E (Koninklijk Besluit Antecedentenonderzoeken), F (Toepassing regeling gebruik oude gegevens), G (Gebruik van gegevens van de BVD) en H (formulieren).
- 157 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 15 januari 1964 en 17 januari 1964.
- 158 HTK, 1963-1964, Aanhangsel, nr. 191, ingezonden op 29 januari 1964, 215-216.
- 159 *Trouw*, 11 januari 1964, *Het Vrije Volk*, 11 januari 1964, *De Telegraaf*, 15 januari 1964, *De Nieuwe Linie*, 18 januari 1964.
- 160 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 januari 1964 en 17 januari 1964; *Het Parool*, 18 januari 1964.
- 161 In de handgeschreven notities van griffier 'Koops' staan ook nog 'Vreede' en 'de Jong' vermeld: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, Vergadering Vaste Kamercommissie voor de Controle Op de BVD, 13 februari 1964.
- 162 Idem, E. Toxopeus aan de voorzitter van de Vaste Kamercommissie voor de BVD A. Vondeling, 6 februari 1964.
- 163 Idem, Vergadering Vaste Kamercommissie voor de Controle Op de BVD, 13 februari 1964.
- 164 Ibidem.
- 165 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten 10 januari 1964 en 17 januari 1964.
- 166 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, Vergadering Vaste Kamercommissie voor de Controle Op de BVD, 13 februari 1964.
- 167 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, Vondeling aan de 'leden van de parlementaire pers', 14 februari 1964.
- 168 SSA AIVD, Vergaderingen met de politieverbindingen, 19 juni 1964.
- 169 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 17 april 1964.
- 170 Idem, 17 april 1964 en 1 juni 1964.
- 171 SSA AIVD, Vergaderingen met de politieverbindingen, 17 maart 1964 en 19 maart 1964.
- 172 Het stuk werd afgedrukt in het zomernummer (juni/juli 1964) en opnieuw in december, met het oorspronkelijke VWO-rapport, het weerwoord van Sinninghe Damsté en de repliek van de Politieke Antecedentencommissie van het Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers daarop: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 augustus 1964 en 17 augustus 1964; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, Wetenschap en samenleving juni/juli 1964, Wederwoord Sinninghe Damsté en Wetenschap en samenleving december 1964.

- 173 IISG, Archief Verbond van Wetenschappelijk Onderzoekers, inv.nr. 55, G.B. van Albada aan de vwo-commissie voor de politieke antecedentenonderzoeken, 10 juni 1964.
- 174 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, Wetenschap en samenleving juni/juli 1964, Wederwoord Sinninghe Damsté.
- 175 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1841, brief J. Sinninghe Damsté aan minister van Binnenlandse Zaken n.a.v. vragen van Kamerlid Vondeling, 10 augustus 1964.
- 176 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 3 januari 1964.
- 177 Idem, 12 oktober 1964.
- 178 Braat, *Van oude jongens*, 192-193.
- 179 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, d.d., 13 januari 1965 en 5 februari 1965.
- 180 Braat, *Van oude jongens*, 192.
- 181 SSA AIVD, Vergaderingen met de politieverbindingen, 17 maart 1964 en 19 maart 1964.
- 182 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1965 – 30 september 1965; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 augustus 1965.
- 183 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1965 – 30 september 1965.
- 184 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 augustus 1965.
- 185 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1965 – 30 september 1965.
- 186 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1965 – 30 september 1965.
- 187 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 augustus 1965.
- 188 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1965 – 30 september 1965.
- 189 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 augustus 1965.
- 190 HTK, 1964-1965, Handelingen, 3^e vergadering, Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken, 21 oktober 1964, C126-C127.
- 191 A.J. Koejemans, *Van ja tot amen* (Amsterdam 1961).
- 192 Ibidem, 195-197.
- 193 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, inv.nr. 1379 en 1380. Stukken betreffende de Vaste Commissie voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst: vergaderstukken, correspondentie en aantekeningen van A. Vondeling uit hoofde van zijn lidmaatschap, 1958-1966, A. Vondeling aan de leden van de Vast Commissie voor de B.V.D., 13 november 1963.
- 194 M. Bakker, *Wissels: bespiegelingen zonder berouw* (Weesp 1983).
- 195 Molenaar, *Nooit op de knieën*, 173-174.
- 196 I. Cornelissen, *Van Zwolle tot Brest-Litowsk: onstuimige herinneringen* (Amsterdam 1983); I. Cornelissen, *Raamgracht 4: Mooie jaren bij het weekblad* (Amsterdam 1998); I. Cornelissen, *Terug naar Zwolle: dwarsliggers en ander volk* (Amsterdam 2000); I. Cornelissen, *Een boer achter een raam* (Amsterdam 2011).
- 197 I. Cornelissen, 'Mijn inzagedossier', in: K. ten Haaf (red.), *De trotskistenangst van de BVD* (Amsterdam 2001) 81-86, aldaar 85-86.
- 198 I. Cornelissen, 'Igor Cornelissen', in: K. ten Haaf (red.), *De trotskistenangst van de BVD* (Amsterdam 2001) 73-80, aldaar 76.
- 199 Van Duijn, *Diepvriesfiguur*.
- 200 G. Geelhoed, *Van Kortenbach naar Prinsegracht* (eigen beheer, gedeponeerd bij het IISG Amsterdam, 2004) 35.

- 201 Idem, 31.
- 202 *Vrij Nederland*, 13 november 1965.
- 203 IISG, Archief Joop van Santen, nummer toegang 10, Korte samenvatting van het door drs. J. van Santen te Amsterdam op 15 februari 1966 ten overstaan van de Commissie naar voren gebracht; *Trouw*, 6 maart 1967; *Het Volk*; 9 maart 1967; *De Volkskrant*, 9 maart 1967.
- 204 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, inv.nr. 1379 en 1380, brief H. Kröber jr. aan E. Toxopeus, 26 januari 1960.
- 205 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, brief C. van der Vlies aan G.M. Nederhorst, 7 november 1965.
- 206 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, inv.nr. 1379 en 1380, brief C. van Nieuwenburg aan W.K.N. Schmelzer, 7 mei 1966.
- 207 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, inv.nr. 1379 en 1380, brief C. Egas aan W.K.N. Schmelzer, 24 mei 1966 en brief W.K.N. Schmelzer aan C. Egas, 26 mei 1966.
- 208 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 22 november 1963.
- 209 Idem, 19 juni 1964.
- 210 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken, 1 maart 1966.
- 211 In november en december 1963 behandelde de Vaste Kamercommissie bijvoorbeeld 22 klachten: IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, inv.nrs. 1379 en 1380, Overzicht, zonder datum; HTK, 1967-1968, Bijlagen, 9394, verslag van de commissie, werkzaamheden van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 23 februari 1967-november 1967.
- 212 Bijvoorbeeld: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, Stukken van de Kamercommissie, brief Vaste Kamercommissie, 9 april 1964.
- 213 Bijvoorbeeld: *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 april 1964.
- 214 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 maart 1960.
- 215 Idem, 21 november 1961.
- 216 Idem, 11 maart 1960.
- 217 Idem, 15 maart 1962.
- 218 Idem, 18 oktober 1961.
- 219 Idem, 9 december 1963 en 18 december 1963.
- 220 Idem, 20 juni 1963, 9 oktober 1963 en 17 oktober 1963.
- 221 Idem, 18 december 1963.
- 222 Idem, 9 december 1963.
- 223 A. Vondeling, *Nasmaak en voorproef: een handvol ervaringen en ideeën* (Amsterdam 1968) 123-125.
- 224 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 14 februari 1964.
- 225 Bijvoorbeeld: *De Telegraaf*, 25 oktober 1963.
- 226 HTK, 1963-1964, Handelingen, 2^e vergadering, Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken, 24 oktober 1963, C145.
- 227 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, inv.nrs. 1379 en 1380, brief A. Vondeling aan A.J. Koejemans, 31 oktober 1963.

- 228 IISG, Archief Partij van de Arbeid. Tweede Kamerfractie, inv.nrs. 1379 en 1380, A.J. Koejemans aan A. Vondeling, 8 november 1963.
- 229 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 24 juni 1964.
- 230 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1841, brief Sinninghe Damsté aan minister van Binnenlandse Zaken n.a.v. vragen van Kamerlid Vondeling, 10 augustus 1964.
- 231 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 4735, schrijven van voorzitter Vaste Kamercommissie aan minister van Binnenlandse Zaken, 19 mei 1964.
- 232 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 juni 1964 en 24 juni 1964.
- 233 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 8 augustus 1964, 17 januari 1966, 23 maart 1966.
- 234 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken, 1 maart 1966; Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 204.
- 235 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 5 juni 1964.
- 236 Idem, 24 juni 1964.
- 237 Idem, 14 september 1964, 12 oktober 1964 en 18 november 1964.
- 238 Collectie Dick Engelen, interview D. Engelen met E. Toxopeus, zonder datum [1992, 1993].
- 239 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6342, stukken betreffende de instelling, organisatie en werking van de Buitenlandse Inlichtingendienst (BID), verslagen bijeenkomsten 30 oktober 1969 en 12 november 1969; De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 219.
- 240 Het eerste verslag werd in november 1967 verstuurd: HTK, 1967-1968, Bijlagen, 9394, verslag van de commissie, Werkzaamheden van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 23 februari 1967 - november 1967.
- 241 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken, 21 juli 1969.
- 242 Engelen, *Frontdienst*, 213; Hijzen, 'More than a ritual dance', 227-238.
- 243 De Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie', 298-299.
- 244 Meershoek, *De groep IJzerman*, 24.
- 245 Meershoek, *De groep IJzerman*, 31-46.
- 246 Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 216; J.M. Schuyt en E. Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 379-383.
- 247 HTK, 1965-1966, Handelingen, 46^e vergadering, de heer Scheps (PvdA) in een bespreking met de minister over het optreden van de Haagse politie tegen de heer A.W.J. Remmerswaal, 27 april 1966, 1767-1768.
- 248 Bijvoorbeeld: *Het Binnenhof*, 11 november 1965; *De Volkskrant*, 12 november 1965. Remmerswaal groeide uit tot een heus boegbeeld van de demonstratievrijheid. Zo werd hij op 18 februari 1966 in de televisierubriek 'Extra' opgevoerd om te spreken over dit thema. SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 februari 1966.
- 249 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 12 november 1965; HTK, 1965-1966, Bijlagen, 8300 VII, 14, brief minister van Binnenlandse Zaken (J. Smallenbroek) in het kader van de Rijksbegroting voor het dienstjaar 1966, Hoofdstuk VII Binnenlandse Zaken, 21 februari 1966.
- 250 HTK, 1965-1966, Handelingen, 46^e vergadering, de heer Scheps (PvdA) in een bespreking met de minister over het optreden van de Haagse politie tegen de heer A.W.J. Remmerswaal, 27 april 1966, 1769-1770.

- 251 *De Telegraaf*, 22 oktober 1965.
- 252 *Het Parool*, 23 oktober 1965; *Het Vrije Volk*, 25 oktober 1965.
- 253 *De Telegraaf*, 25 oktober 1965.
- 254 *De Tijd*, 25 oktober 1965.
- 255 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 4 november 1965.
- 256 Idem, 2 juni 1965.
- 257 Idem, 17 november 1965.
- 258 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1832, Sinninghe Damsté aan Bos, een resumptie van hetgeen de Minister van binnenlandse Zaken tijdens de begrotingsbespreking van 16 november 1965 heeft gezegd, 29 november 1965.
- 259 N. Pas, *Provo! Mediafenomeen 1965-1967* (Amsterdam 2015) 36-40.
- 260 Voor het laatst werd het aantal werknemers genoemd op de Aurorabijeenkomst van 5 juni 1965: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 5 juni 1963.
- 261 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1837, Tijdschrift Barst, april 1965.
- 262 SSA AIVD, Beschouwing over enige politieke extremistische c.q. extreme groeperingen in Nederland uit het oogpunt van openbare orde en veiligheid, 13 augustus 1965. Zie ook: R. van Duijn, *Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967* (Amsterdam 1985); Van Duijn, *Diepvriesfiguur*.
- 263 HTK, 1966-1967, Handelingen, 20e vergadering, 28 juni 1967, 664.
- 264 Collectie Igor Cornelissen, brief C.A. Schuckink Kool, Provo Den Haag, Postbus 667, aan de leden van de Eerste en Tweede Kamer der Staten-Generaal, zonder datum.
- 265 SSA AIVD, S. Damsté aan Minister van Minister van Binnenlandse Zaken a.i. Ivo Samkal-den, Begeleidende brief bij het rapport 'De Provo's: exponent van hedendaags radicalisme onder de jeugd', 1 september 1966; SSA AIVD, Rapport 'De Provo's: exponent van hedendaags radicalisme onder de jeugd', augustus 1966.
- 266 SSA AIVD, Beschouwing over enige politieke extremistische c.q. extreme groeperingen in Nederland uit het oogpunt van openbare orde en veiligheid, 13 augustus 1965.
- 267 Van Duijn, *Diepvriesfiguur*, 97-101; Commissie van Toezicht betreffende de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 'Toezichtsrapport inzake het onderzoek naar de activiteiten van de BVD jegens de heer R.H.G. van Duijn', CTIVD-rapport nr. 41, 19 november 2014, 10.
- 268 SSA AIVD, Beschouwing over enige politieke extremistische c.q. extreme groeperingen in Nederland uit het oogpunt van openbare orde en veiligheid, 13 augustus 1965.
- 269 Van Duijn, *Diepvriesfiguur*, 97-101; Commissie van Toezicht betreffende de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 'Toezichtsrapport inzake het onderzoek naar de activiteiten van de BVD jegens de heer R.H.G. van Duijn', CTIVD-rapport nr. 41, 19 november 2014, 10.
- 270 SSA AIVD, Beschouwing over enige politieke extremistische c.q. extreme groeperingen in Nederland uit het oogpunt van openbare orde en veiligheid, 13 augustus 1965.
- 271 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 6 mei 1966.
- 272 SSA AIVD, Rapport 'De Provo's: exponent van hedendaags radicalisme onder de jeugd', augustus 1966; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 maart 1966, 18 maart 1966 en 2 november 1966.
- 273 *De Tijd*, 1 maart 1966; *Het Vrije Volk*, 1 maart 1966; *De Telegraaf*, 1 maart 1966.
- 274 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 7 maart 1966.

- 275 Idem, 1 juni 1966.
- 276 Idem, 1 juni 1966.
- 277 Idem, 2 november 1966.
- 278 Braat, *Van oude jongens*, 213.
- 279 M.J. Kingma, *Reputatiebehartiging: caleidoscoop van de public relations* (Amsterdam/Brussel 1965); SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 1 juni 1966.
- 280 NL- HANA, Archief van het kabinet van de Commissaris der Koningin in Zuid-Holland, 3.02.42, inv.nr. 174, enige opmerkingen betreffende de maandoverzichten van de BVD, september 1966.
- 281 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11808, 1967-1968, Woordelijk verslag van televisieuitzending op Nederland 1, VPRO, 'Speciale berichtgeving', Leo Kool, 11 maart 1967.
- 282 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 13 maart 1967.
- 283 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11808, 1967-1968; Woordelijk verslag van televisieuitzending op Nederland 1, VPRO, 'Speciale berichtgeving', Leo Kool, 11 maart 1967; *De Volkskrant*, 25 april 1967.
- 284 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 maart 1967.
- 285 Idem, 13 maart 1967.
- 286 *Het Vrije Volk*, 14 maart 1967; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 15 maart 1967.
- 287 *Het Vrije Volk*, 22 april 1967.
- 288 HTK, 1967-1968, Bijlagen, 9394, verslag van de commissie, Werkzaamheden van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 23 februari 1967 tot november 1967.
- 289 *De Volkskrant*, 25 april 1967.
- 290 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 13 oktober 1967; *De Friese Koerier*, 18 oktober 1967.
- 291 *Het Vrije Volk*, 16 oktober 1967.
- 292 IISG, Archief Joop van Santen, 'Wilt u de BVD als studiepatroon?', *Leids Universiteitsblad (LUB)* 33, 5 (1967) 1-2.
- 293 Engelen, *Geschiedenis van de BVD*, 212, 369-370.
- 294 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 oktober 1967.
- 295 Idem, 2 oktober 1967 en 4 oktober 1967.
- 296 Idem, 9 oktober 1967.
- 297 Idem, 16 oktober 1967 en 18 oktober 1967.
- 298 Idem, 20 oktober 1967.
- 299 Idem, 18 oktober 1967.
- 300 *Vrij Nederland*, 18 oktober 1967.
- 301 *De Volkskrant*, 17 oktober 1967; *De Telegraaf*, 17 oktober 1967.
- 302 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 30 oktober 1967; SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink, 25 oktober 1967.
- 303 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 oktober 1967.
- 304 Idem, 25 oktober 1967.
- 305 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink], 25 oktober 1967.

- 306 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 1 november 1966.
- 307 Al kwamen nu ook uit andere studentensteden berichten en diende zich in december een nieuw incident aan. Volgens de BVD was 'door een gerichte informatie aan de pers' voorkomen dat 'een nieuwe rel over de BVD' was ontstaan: *Algemeen Handelsblad*, 15 december 1967; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1967 – 1 april 1968.
- 308 *Vrij Nederland*, 18 oktober 1967.
- 309 Braat, *Van oude jongens*, 194.
- 310 Vanaf het Panoramaverslag over de periode 1 oktober 1967 – 1 april 1968 kwam 'public relations' terug als zelfstandig kopje.
- 311 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 27 november 1967.
- 312 Idem, 29 december 1967.
- 313 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1967 – 1 april 1968.
- 314 J. Bank, 'Televisie in de jaren zestig', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 101 (1986) 52-76; Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 154-155; Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering*, 209.
- 315 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 oktober 1968 en 18 november 1968.
- 316 Idem, 20 november 1968.
- 317 Idem, 22 november 1968.
- 318 Engelen, *Frontdienst*, 301.
- 319 Instituut voor Beeld en Geluid, NTS Inburgeren, 20 november 1968.
- 320 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 22 november 1968.
- 321 *Leidsch Dagblad*, 21 november 1968.
- 322 Instituut voor Beeld en Geluid, NTS Inburgeren, 20 november 1968.
- 323 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 22 november 1968.
- 324 Hoewel voor deze paragraaf ook andere voorbeelden gekozen zouden kunnen worden, zijn de hier aangehaalde voorbeelden nuttig om contrast te geven aan de Nederlandse omgang met de veiligheidsdiensten.
- 325 M.P. Colaresi, *Democracy declassified: the secrecy dilemma in national security* (New York 2014) 87-94. Voor een meer algemeen overzicht van de affaire en de betekenis ervan, zie bijvoorbeeld: P.P. Read, *The Dreyfus affair: the story of the most infamous miscarriage of justice in French history* (Londen 2012).
- 326 Krieger, 'Oversight of intelligence', 221-222.
- 327 F. Sejersted, 'Intelligence and accountability in a state without enemies: the case of Norway', in: H. Born, L.K. Johnson en I. Leigh (red.), *Who's watching the spies: establishing intelligence service accountability* (Washington 2005) 119-141 aldaar, 121-124.
- 328 C. Moran, *Classified: secrecy and the state in modern Britain* (Cambridge 2013) 177-202.
- 329 Vincent, *The culture of secrecy*, 252-253, 314-315, 320.
- 330 D. Omand, 'The limits of aowal: secret intelligence in an age of public scrutiny', in: G.F. Treverton en W. Agrell (red.), *National intelligence systems: current research and future prospects* (New York 2009) 235-264, aldaar 252-253.
- 331 Davies, *Intelligence and government in Britain and the United States*, 275-276.
- 332 Bijvoorbeeld: K.S. Olmsted, *Challenging the secret government: the post-Watergate investigations of the CIA and FBI* (North Carolina 1996).

- 333 J. Prados, *Lost crusader: the secret wars of the CIA director William Colby* (New York 2003) i, 239-240, 258-259; G.P. Hastedt (red.), *Spies, wiretaps, and secret operations; an encyclopedia of American espionage* (California 2011) 283-286.
- 334 W. Colby, *Honorable men: my life in the CIA* (New York 1978) 410.
- 335 Colaresi, *Democracy declassified*, 112-119.
- 336 L.K. Johnson, 'Governing in the absence of angels: on the practice of intelligence accountability in the United States', in: H. Born, L.K. Johnson en I. Leigh (red.), *Who's watching the spies: establishing intelligence service accountability* (Washington 2005) 57-78, aldaar 60.
- 337 P. Rosen, 'The Canadian Security Intelligence Service, 84-27e, Parliamentary Research Branch, *Current issue review* (Ottawa 1984, bijgewerkte versie 2000) 3-4. Internet: <http://www.lop.parl.gc.ca/content/lop/researchpublications/8427-e.pdf>.
- 338 S. Farson, 'Canada's long road from model law to effective oversight of security and intelligence', in: H. Born, L.K. Johnson en I. Leigh (red.), *Who's watching the spies: establishing intelligence service accountability* (Washington 2005) 99-118, aldaar 102-104.
- 339 HTK, 1967-1968, Handelingen, 6^e vergadering, Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken, 27 maart 1968, D10.

HOOFDSTUK 5

- 1 De journalist Frans Nijpels stapte in 1977 over naar het *Haarlems Dagblad* om daar hoofdredacteur te worden. Dat bleef hij tot 1996. In 2011 overleed Nijpels. *De Volkskrant*, 4 oktober 2011.
- 2 'Wie is bang voor de BVD?', *Haagse Post*, 12 mei 1971.
- 3 'Topspion Kuipers: 'Wij zijn vlijtige lezertjes'', *Haagse Post*, 12 mei 1971.
- 4 *Het Vrije Volk*, 13 mei 1971.
- 5 'Het antecendentengevlooi maakt een hoop mensen razend', *Haagse Post*, 12 mei 1971.
- 6 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 14 mei 1971.
- 7 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink], 18 januari 1968, 6 maart 1968, 25 april 1968, 4 juli 1968, 31 oktober 1968 en 11 december 1968.
- 8 T. Judt, 'Chapter XXI. Whose story is it? The Cold War in retrospect', in: Tony Judt (red.), *Reappraisals. Reflections on the forgotten twentieth century* (New York 2008), 368-383, aldaar 372-373.
- 9 Bijvoorbeeld: R. van der Maar, *Welterusten, mijnheer de president: Nederland en de Vietnamoorlog 1965-1973* (Amsterdam 2007) 179-182.
- 10 Judt, *Postwar*, 590-593.
- 11 P. Villaume en O. Arne Westad, 'Introduction: the secrets of European détente', in: Villaume en O. Arne Westad (red.), *Perforating the Iron Curtain: European détente, transatlantic relations, and the Cold War, 1965-1985* (Kopenhagen 2010) 7-18, aldaar 7-10.
- 12 Judt, *Postwar*, 463-464.

- 13 Righart, *De eindeloze jaren zestig*, 261-267.
- 14 D. Hellema, *Nederland en de jaren zeventig* (Amsterdam 2012) 69.
- 15 Bijvoorbeeld: De Graaf, *Theater van de angst*, 27-51.
- 16 Vergelijk: Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 51; Engelen, *Frontdienst*, 168-170.
- 17 Havenaar, *Van Koude Oorlog naar nieuwe chaos*, 173-174.
- 18 C. Horstmeier, 'De moeizame betrekkingen tussen de CPN en de *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* (SED), 1946-1989', in: G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1998* (Nijmegen 1999) 231-257, aldaar 239.
- 19 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11927, Inlichtingsamenvatting en beoordeling van de toestand (rapportage Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland), 27 juni 1963.
- 20 Verrips, *Dwars, duivels en dromend*, 384-388.
- 21 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Onenigheid in de CPN', bij 860.442 (11 bladzijden), 28 februari 1967.
- 22 M. van Riel, *Zaterdagmiddagrevolutie: portret van de Rode Jeugd* (Amsterdam 2010) 32-33.
- 23 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Onenigheid in de CPN', bij 860.442 (11 bladzijden), 28 februari 1967.
- 24 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Het 22^e partijcongres van de CPN 1967, Amsterdam 22, 23 en 24 december 1967', nr. 904.284.
- 25 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink] 8 juni 1967.
- 26 Bijvoorbeeld: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 11927, Inlichtingsamenvatting en beoordeling van de toestand (rapportage Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland), 31 maart 1964, 30 oktober 1964, 27 november 1964, 28 januari 1965.
- 27 Engelen, *Frontdienst*, 83-105.
- 28 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1967 – 1 april 1968.
- 29 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink] 8 juni 1967.
- 30 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Het 22^e partijcongres van de CPN 1967, Amsterdam 22, 23 en 24 december 1967', nr. 904.284.
- 31 SSA AIVD, maandoverzicht 12, december 1967.
- 32 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Het 22^e partijcongres van de CPN 1967, Amsterdam 22, 23 en 24 december 1967', nr. 904.284.
- 33 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 2 september 1966.
- 34 A. Bos en M. Leenders, 'Het parlement in beeld', in: P. van der Heiden en A. van Kessel (red.), *Rondom de Nacht van Schmelzer: de kabinetten -Marijnen-, -Cals en -Zijlstra 1963-1966* (Amsterdam 2010) 51-82, aldaar 63-66.
- 35 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink] 11 april 1967.
- 36 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Het 22ste partijcongres van de CPN 1967, Amsterdam 22, 23 en 24 december 1967', nr. 904.284; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 12 juni 1968.
- 37 SSA AIVD, maandoverzicht oktober 1965. Dat had Eindhoven rond 1955 ook al eens zo uitgedrukt.
- 38 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Het 22ste partijcongres van de CPN 1967, Amsterdam 22, 23 en

- 24 december 1967', nr. 904.284; SSA AIVD, Aurotabijeenkomsten, 12 juni 1968.
- 39 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink] 25 oktober 1967.
- 40 Andrews, *The defence of the realm*, 420-441.
- 41 B. Macintyre, *A spy among friends: Kim Philby and the great betrayal* (Londen 2014) 267-268.
- 42 Bijvoorbeeld: *De Telegraaf*, 2 juli 1963.
- 43 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink], in het bijzijn van minister-president De Jong, secretaris-generaal Ministerie van Binnenlandse Zaken en plaatsvervangend hoofd-BVD, 25 oktober 1967.
- 44 De Jong wilde door Kuipers over spionagegevallen persoonlijk geïnformeerd worden. Zij spraken elkaar hierover enkele keren per jaar. Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurotabijeenkomsten, 7 februari 1968, 26 augustus 1968, 15 januari 1969, 24 maart 1969, 2 april 1969 en 18 juni 1969.
- 45 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink] 25 oktober 1967.
- 46 Bijvoorbeeld: J. Merriënboer, P. Bootsma en P. van Griensven, *Van Agt: tour de force. Biografie* (Amsterdam 2008) 52-53.
- 47 M. Seidman, *The imaginary revolution: Parisian students and workers in 1968* (Oxford 2004) 18-21.
- 48 Hetzelfde geldt ook voor West-Duitsland: K. Wasmund, 'The political socialization of West-German terrorists', in: P.H. Merkl (red.), *Political Violence and Terror, motifs and motivations* (Berkeley 1986) 191-228, aldaar 193-194.
- 49 Judt, *Postwar*, 409.
- 50 Seidman, *The imaginary revolution*, 27-30.
- 51 Judt, *Postwar*, 410-411; Seidman, *The imaginary revolution*, 216-217.
- 52 L. van Damme en P. van Griensven, 'Hoofdstuk VIII: Het gezag uitgedaagd', in: J. van Merriënboer en C. van Baalen (red.), *Polarisatie en hoogconjunctuur: het kabinet De Jong 1967-1971* (Amsterdam 2013) 293-340, aldaar 315.
- 53 J.W. Brouwer en J. van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof. P.J.S. de Jong: een biografie* (Amsterdam 2011) 231.
- 54 Van Damme en Van Griensven, 'Hoofdstuk VIII: Het gezag uitgedaagd', 327-339.
- 55 In de ogen van de BVD-leiding trad de Amsterdamse politie veel te hardhandig op tegen geweldloze acties zoals die van Provo, bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurotabijeenkomsten, 11 mei 1966.
- 56 J.J. Woltjer, 'Hall, Gijsbert van (1904-1977)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel IV, 160.
- 57 Van Damme en Van Griensven, 'Hoofdstuk VIII: Het gezag uitgedaagd', 293-301.
- 58 Meershoek, *De groep IJzerman*, 65-80 en 144-150.
- 59 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, maandoverzicht april 1960.
- 60 Bijvoorbeeld: H. Beuker, 'Wereldjeugdfestival Helsinki 1962', in: C. Armfelt, *Strijdbaar toen en nu: vriendenbundel bij de 80ste verjaardag van Kees van den Heuvel* ([Plaats onbe-

- kend, uitgave in eigen beheer], 1998) 5-12; SSA AIVD, maandoverzicht juli 1962.
- 61 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 9 januari 1960, 9 augustus 1960, 25 november 1960.
- 62 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 december 1964.
- 63 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, maandoverzichten maart en juni 1966; SSA AIVD, Onderwerpsdossier de Amsterdamse Studentenvereniging (ASVA), passim.
- 64 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 maart 1964.
- 65 SSA AIVD, maandoverzicht maart 1968. Met dank aan Job Vermaat.
- 66 SSA AIVD, maandoverzichten november 1967 en april 1968.
- 67 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, maandoverzicht februari 1961; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 december 1964.
- 68 SSA AIVD, maandoverzicht december 1965.
- 69 Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 144.
- 70 SSA AIVD, maandoverzichten oktober 1965 en december 1965.
- 71 SSA AIVD, maandoverzicht november 1967; Engelen, *Frontdienst*, 76-77; Van der Maar, *Welterusten, mijnheer de president*, 78-83.
- 72 SSA AIVD, maandoverzicht december 1967.
- 73 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 19 februari 1968.
- 74 SSA AIVD, maandoverzicht mei 1968; SSA AIVD, Regeringsbrief 'De S.V.B. en het studentenradicalisme', 15 oktober 1968.
- 75 SSA AIVD, maandoverzicht mei 1968.
- 76 Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof*, 230-231.
- 77 Kuipers was op 2 en 3 april bij de *Special Committee* van de NAVO en kreeg daar te horen dat daaronder een werkgroep werd ingesteld voor de bestudering op NAVO-niveau van protestbewegingen. Afdeling B werd verzocht een notitie te schrijven en 24 of 25 juni 1968 vond deze bijeenkomst plaats: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 4 april 1968, 26 april 1968, 7 juni 1968, 21 juni 1968 en 28 juni 1968.
- 78 SSA AIVD, Bulletin nr. 1 'Gegevens inzake studentenactiviteiten', 10 mei 1968.
- 79 Engelen, *Per undas adversas*, 80-81.
- 80 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink] 8 juni 1967.
- 81 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 28 december 1964.
- 82 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink] 8 juni 1967.
- 83 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Dossier Algemene Studentenvereniging Amsterdam, ACD/823328, Betreft: ledenraadsvergadering ASVA, 15 april 1966; ACD/829973, Betreft: ASVA-ledenraadsvergadering, 6 juni 1966; ACD/832997, Politieke activiteiten ASVA, 29 juni 1966; ACD/844750, Betreft: Protesttocht tegen beurzenbeleid Min. Diepenhorst op 28-9-1966 te Den Haag en deelname ASVA, 11 oktober 1966.
- 84 SSA AIVD, Dossier Algemene Studentenvereniging Amsterdam, Onderwerp: Contact ASVA – S.U. en Sovjetvertegenwoordiging, 13 oktober. Met dank aan Job Vermaat.
- 85 Gezien de Aurorabijeenkomsten, 13 of 14 mei 1968: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 15 mei 1968.

- 86 Vergelijk: Engelen, *Frontdienst*, 79.
- 87 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 15 mei 1968.
- 88 Dit was overigens geen uitgemaakte zaak. Wat Anne Vondeling betreft zou de BVD zich bijvoorbeeld 'ernstig blameren als zij zich zou gaan bezighouden met de roeringen in de studentenwereld'. In een interview in *Het Spionnetje*, het personeelsblad van de BVD, zei de voormalige fractievoorzitter dat dit 'niets met de veiligheid van de staat' te maken had. De dienst moest zich 'ervoor hoeden', dat hij 'werk ging zoeken'. Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje*, jubileumnummer 25 jaar BNV-CVD-BVD, 1945-1970.
- 89 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 mei 1968, 22 mei 1968 en 30 augustus 1968; SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink] 4 juli 1968 en 31 oktober 1968.
- 90 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 24 mei 1968.
- 91 Idem, 31 juli 1968.
- 92 Idem, 30 augustus 1968.
- 93 SSA AIVD, maandoverzicht mei 1968.
- 94 *De Telegraaf*, 23 oktober 1968; *De Tijd*, 23 oktober 1968.
- 95 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Het jeugd- en studentenradicalisme sedert de zomer van 1968', 27 maart 1969.
- 96 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 oktober 1968.
- 97 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Onrust in de studentenwereld', 13 juni 1969.
- 98 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Het jeugd- en studentenradicalisme sedert de zomer van 1968', 27 maart 1969.
- 99 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 2 mei 1969; Van Damme en Van Griensven, 'Hoofdstuk VIII: Het gezag uitgedaagd', 316-317.
- 100 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 7 mei 1969.
- 101 SSA AIVD, Extra studentenbulletins nr. 1 (1 mei 1969) t/m nr. 19 (12 juni 1969).
- 102 SSA AIVD, Extra studentenbulletin nr. 11 (12 mei 1969) 16:00 uur.
- 103 Interview C. Hijzen met drs. E van Thijn, 18 januari 2012.
- 104 Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof*, 230-231; Van Damme en Van Griensven, 'Hoofdstuk VIII: Het gezag uitgedaagd', 327-330.
- 105 Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 170-173; Van Damme en Van Griensven, 'Hoofdstuk VIII: Het gezag uitgedaagd', 321-322.
- 106 Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw*, 170.
- 107 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Onrust in de studentenwereld', 13 juni 1969.
- 108 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 mei 1969 en 18 juni 1969.
- 109 Inclusief twee brieven van de BVD, één aan de voormalige rector-magnificus en één aan de voormalige president-curator, had de Afdeling Centrale Documentatie getraceerd. In die laatste brief had de BVD gevraagd om inzage in een scriptie over Chinezen in Amsterdam. Publicatie zou 'enige moeilijkheden' met zich kunnen meebrengen. SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 mei 1969.
- 110 'Dat we dat nu pas en buiten het parlement van Vondeling moeten horen, vind ik dan weer godgeklagd,' schreef een lezer van *Het Vrije Volk* hierover. *Het Vrije Volk*, 31 mei 1969.

- 111 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink], 4 juni 1969.
- 112 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 28 mei 1969, 30 mei 1969 en 6 juni 1969.
- 113 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 mei 1969.
- 114 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Onrust in de studentenwereld', 13 juni 1969.
- 115 Engelen, *Per undas adversas*, 80.
- 116 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink], 17 juni 1969.
- 117 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en Minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Henk Beernink], 4 juni 1969.
- 118 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 19 mei 1969.
- 119 Engelen, *Per undas adversas*, 67.
- 120 Engelen, *Frontdienst*, 80.
- 121 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 mei 1969.
- 122 Engelen, *Frontdienst*, 80.
- 123 Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje*, 1975, 1945-1975.
- 124 SSA AIVD, Regeringsbrief 'Onrust in de studentenwereld', 13 juni 1969.
- 125 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 17 februari 1969.
- 126 HTK, 1969-1970, Bijlagen, 10.558, verslag van de commissie, Werkzaamheden van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 25 februari 1970.
- 127 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 223-231.
- 128 HTK, 1969-1970, Handelingen, 54^e vergadering, 21 april 1970, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 3101, 3104; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 22 april 1970.
- 129 HTK, 1967-1968, Bijlagen, 9394, verslag van de commissie, Werkzaamheden van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 23 februari 1967 tot november 1967.
- 130 HTK, 1967-1968, Handelingen, 6^e vergadering, Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken, 27 maart 1968, D105-D106.
- 131 HTK, 1969-1970, Handelingen, 54^e vergadering, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 21 april 1970, 3101; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 1826, brief minister van Binnenlandse Zaken H.K.J. Beernink aan minister-president Piet de Jong, 16 april 1969.
- 132 Uiteindelijk op 9 juni 1970: Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst*, 265.
- 133 Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst*, 259-268.
- 134 HTK, 1969-1970, Handelingen, 54^e vergadering, 21 april 1970, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 3101.
- 135 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 september 1970.
- 136 Idem, 17 juli 1970 en 27 juli 1970.
- 137 Idem, 17 augustus 1970.
- 138 Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje*, 1975, 1945-1975.
- 139 Koninklijk Besluit, nr. 3, Regels met betrekking tot de taak, de organisatie, de werkwijze en de samenwerking van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, 5 augustus 1972. Inter-

- net: <http://www.stichtingargus.nl/bvd/par/kb1972.pdf>.
- 140 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 16 oktober 1970.
- 141 Idem, 19 oktober 1970.
- 142 Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 142; NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6342, verslag vergadering Vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 30 oktober 1969.
- 143 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 6342, verslag vergadering Vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 30 oktober 1969.
- 144 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en H.K.J. Beernink], 26 oktober 1970.
- 145 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 7 december 1970.
- 146 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 230-231, 250.
- 147 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 december 1970; SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en H.K.J. Beernink] 15 februari 1971.
- 148 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en H.K.J. Beernink] 22 februari 1971.
- 149 Hijzen, 'More than a ritual dance'.
- 150 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 27 augustus 1971.
- 151 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en H.K.J. Beernink] 22 februari 1971.
- 152 Ibidem.
- 153 HTK, 1972-1973, Bijlagen, 12385, 1, verslag van de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 3.
- 154 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en H.K.J. Beernink] 22 februari 1971.
- 155 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 2 april 1971.
- 156 HTK, 1972-1973, 12385, 1, verslag van de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 3.
- 157 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 16 april 1971.
- 158 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en De Gaaij Fortman], 3 juli 1973 en 13 februari 1975.
- 159 *NRC Handelsblad*, 24 oktober 1985.
- 160 *Het Vrije Volk*, 25 oktober 1985.
- 161 *NRC Handelsblad*, 24 oktober 1985.
- 162 Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 34.
- 163 De opheffing van de Buitenlandse Inlichtingendienst en het onderbrengen daarvan bij Defensie, en het terugdraaien van dat besluit (per 1 september 1972 zou de dienst als Inlichtingendienst Buitenland onder Algemene Zaken komen te werken), zorgden voor verdere vertraging. SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 2 februari 1972; De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 249-250.
- 164 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 9 juni 1972.
- 165 Idem, 9 juni 1972; HTK, 1972-1973, Bijlagen, 12385, 1, verslag van de Vaste Commissie

- voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 3; De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 249.
- 166 Bijvoorbeeld: N. Verhoeven, 'Toezicht op inlichtingen- en veiligheidsdiensten', in: B.A. de Graaf, E.R. Muller en J.A. van Reijn (red.), *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphen a/d Rijn, 2010) 144-160, aldaar 147.
- 167 In hoofdstuk III, artikelen III-1 t/m III-4 werd de Binnenlandse Veiligheidsdienst vermeld: Koninklijk Besluit, nr. 3, Regels met betrekking tot de taak, de organisatie, de werkwijze en de samenwerking van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, 5 augustus 1972. Internet: <http://www.stichtingargus.nl/bvd/par/kb1972.pdf>.
- 168 P. Bootsma en W. Breedveld, *De verbeelding aan de macht: het kabinet-Den Uyl, 1973-1977* (Den Haag 1999) 12-14.
- 169 B.G.J. de Graaff en C. Wiebes, 'Hand- en spandiensten; de CIA en het 'rode' kabinet-Den Uyl', *NRC Handelsblad*, 21 november 1998.
- 170 Op 7 augustus 1973 legde De Gaaij samen met de per 1 augustus 1973 aangetreden secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Pieter van Dijke een 'oriënterend bezoek' af: SSA AIVD, Panorama, 1 april 1973 – 1 oktober 1973.
- 171 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en Wilhelm Friedrich de Gaaij Fortman], 3 juli 1973.
- 172 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 13 juli 1973.
- 173 Bijvoorbeeld: A. Bleich, *Joop den Uyl, 1919-1987: dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008) 218, 240.
- 174 Interview C. Hijzen met prof. drs. J. Wallage, 12 april 2012; Interview C. Hijzen met drs. E van Thijn, 18 januari 2012.
- 175 Die opvatting wordt in de literatuur over de *Parti Communiste Francaise* niet algemeen aanvaard. Bijvoorbeeld: D.S. Bell en B. Criddle, *The French Communist Party and the Fifth Republic* (Oxford 1994) 77-79.
- 176 Interview C. Hijzen met drs. E van Thijn, 18 januari 2012.
- 177 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 27 juli 1973; Interview C. Hijzen met drs. E van Thijn, 18 januari 2012.
- 178 Ibidem.
- 179 Collectie Cees Wiebes, Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Vrije Universiteit Amsterdam, Archief van B. de Gaaij Fortman, geboren 1937 (1956-2011), collectienummer 932, inv.nr. 199, stukken betreffende de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 1972-1975, Agenda voor de vaste commissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten voor de vergadering van 11 september 16:00 uur, verstuurd door griffier J.P. Mulder aan de commissieleden op 31 augustus 1973.
- 180 Collectie Cees Wiebes, Archief van B. de Gaaij Fortman, 932, Agenda voor de vaste commissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten voor de vergadering van 18 oktober 1973 14:30, verstuurd door griffier J.P. Mulder aan de commissieleden op 11 oktober 1973.
- 181 Collectie Cees Wiebes, Archief van B. de Gaaij Fortman, 932, inv.nr. 199, stukken betreffende de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 1972-1975, Agenda voor de vaste commissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten voor de

- vergadering van 7 november 19:30, verstuurd door griffier J.P. Mulder aan de commissieleden op 26 oktober 1973.
- 182 Interview C. Hijzen met drs. E van Thijn, 18 januari 2012.
- 183 Collectie Cees Wiebes, Archief van B. de Gaaij Fortman, 932, inv.nr. 199, stukken betreffende de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 1972-1975, Agenda voor de vaste commissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten voor de vergadering van 7 november 19:30, verstuurd door griffier J.P. Mulder aan de commissieleden op 26 oktober 1973.
- 184 Collectie Cees Wiebes, Archief van B. de Gaaij Fortman, 932, inv.nr. 199, stukken betreffende de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 1972-1975, handgeschreven aantekeningen van Bas de Gaaij Fortman, 'Bezoek aan BVD, 7 november 1973'.
- 185 Collectie Cees Wiebes, Archief van B. de Gaaij Fortman, 932, inv.nr. 199, stukken betreffende de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 1972-1975, Agenda voor de vaste commissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten voor de vergadering van 7 november 19:30, verstuurd door griffier J.P. Mulder aan de commissieleden op 26 oktober 1973 en handgeschreven aantekeningen van Bas de Gaaij Fortman, 'Bezoek aan BVD, 7 november 1973'.
- 186 Interview C. Hijzen met drs. E van Thijn, 18 januari 2012.
- 187 Ibidem.
- 188 Ibidem.
- 189 *Vrij Nederland*, R. van Meurs, 'Wie bedreigt er eigenlijk de veiligheid', 19 oktober 1974
- 190 Interview C. Hijzen met R. van Meurs, 3 augustus 2015.
- 191 Bijvoorbeeld: H.S. Wilson, *McLure's magazine and the Muckrakers* (Princeton 1970) 145-146.
- 192 Koedijk, 'Vrijheid in verantwoordelijkheid', 213, 246-247.
- 193 Van der Hoeven, *Het succes van een kwaliteitskrant*, 280-281.
- 194 Interview C. Hijzen met I. Cornelissen, 20 maart 2012.
- 195 Ibidem.
- 196 Volgens Cornelissen, die Han Lammers in Café Hoppe (aan het Spui in Amsterdam) een keer trof, had Lammers uitgeroepen: 'Hoe die klootzakken het in hun hoofd halen om een onafhankelijke journalist dit te vragen!' Interview C. Hijzen met I. Cornelissen, 20 maart 2012.
- 197 Cornelissen, *Van Zwolle tot Brest-Litowsk*, 243-244.
- 198 Cornelissen, *Raamgracht* 4, 249-251.
- 199 Interview C. Hijzen met R. van Meurs, 3 augustus 2015.
- 200 R. van Meurs, *De BVD. Samenzweringen tegen ambtenaren, studenten, journalisten, dominees en andere democraten* (Amsterdam 1978).
- 201 Interview C. Hijzen met R. van Meurs, 3 augustus 2015.
- 202 *De Leeuwarder Courant*, 29 maart 1979.
- 203 *De Volkskrant*, 15 november 1977.
- 204 Intermediair beschouwend stuk in opmars naar WIV 1987: 17 oktober 1986, 22^e jaargang, 42: Wie controleert de BVD.

- 205 R. van Meurs, *De BVD. Samenzweren tegen ambtenaren, studenten, journalisten, dominees en andere democraten* (Amsterdam 1978) 79-105.
- 206 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 1 december 1978 en 12 december 1978; R. van Meurs, *De BVD. Samenzweren tegen ambtenaren, studenten, journalisten, dominees en andere democraten* (Amsterdam 1978) 95-96.
- 207 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 26 januari 1979 en 13 februari 1979; HTK, 1979-1980, Bijlagen, 15936, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 30 november 1979.
- 208 Van Riel, *Zaterdagmiddagrevolutie*, 120-124.
- 209 Bijvoorbeeld: *De Volkskrant*, 5 april 1975.
- 210 Interview C. Hijzen met R. van Meurs, 3 augustus 2015.
- 211 Bijvoorbeeld: S. Kutler, *Watergate: a brief history with documents* (Hoboken 2009) 5-8.
- 212 *Het Vrije Volk*, 4 januari 1975, 5 april 1975 en 12 april 1975.
- 213 Interview C. Hijzen met R. van Meurs, 3 augustus 2015.
- 214 Het stuk werd aangehaald in *De Tijd*, 18 april 1974.
- 215 Interview C. Hijzen met R. van Meurs, 3 augustus 2015.
- 216 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 oktober 1974.
- 217 Idem, 15 oktober 1974.
- 218 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 oktober 1974; *Vrij Nederland*, 'Wie bedreigt er eigenlijk de veiligheid', 19 oktober 1974.
- 219 HTK, 1974-1975, Aanhangsel, nr. 529, Kamervragen, 410.
- 220 IISG, Archief Nederlandse Vereniging van Journalisten, inv.nr. 39, correspondentie met de Ministeries van Algemene Zaken en van Binnenlandse Zaken/Binnenlandse Veiligheids Dienst. (BVD), 1970-1978, brief mr. G.A.I. Schuijt aan mr. W.F. de Gaaij Fortman, 21 oktober 1974.
- 221 HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 1 juli 1973 – 14 mei 1975.
- 222 *Eindhovens Dagblad*, 21 september 1974.
- 223 HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 1 juli 1973 – 14 mei 1975.
- 224 IISG, Archief Nederlandse Vereniging van Journalisten, inv.nr. 39, correspondentie met de Ministeries van Algemene Zaken en van Binnenlandse Zaken/Binnenlandse Veiligheids Dienst (BVD), 1970-1978, handgeschreven notulen van de bijeenkomst van 6 maart 1975.
- 225 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 6 juni 1975; HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 1 juli 1973 – 14 mei 1975.
- 226 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 7 maart 1975.
- 227 IISG, Archief Nederlandse Vereniging van Journalisten, inv.nr. 39, correspondentie met de Ministeries van Algemene Zaken en van Binnenlandse Zaken/Binnenlandse Veiligheids Dienst (BVD), 1970-1978, handgeschreven notulen van de bijeenkomst van 6 maart 1975.
- 228 IISG, Archief Nederlandse Vereniging van Journalisten, inv.nr. 39, correspondentie met

- de Ministeries van Algemene Zaken en van Binnenlandse Zaken/Binnenlandse Veiligheids Dienst (BVD), 1970-1978, Persbericht nr. H 272, 'De B.V.D. en de positie van de journalist', 19 maart 1975.
- 229 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 7 maart 1975 en 21 maart 1975.
- 230 R. van Meurs, *De BVD: samenzweringen tegen ambtenaren, studenten, journalisten, dominees, en andere democraten* (Amsterdam 1978) 52.
- 231 *Hervormd Nederland*, 8 februari 1975.
- 232 *NRC Handelsblad*, 13 februari 1975.
- 233 *De Groene Amsterdammer*, 19 februari 1975.
- 234 *De Groene Amsterdammer*, 19 februari 1975; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 februari 1975.
- 235 *Het Vrije Volk*, 27 februari 1975; *De Volkskrant*, 19 maart 1975.
- 236 *NRC Handelsblad*, 22 februari 1975.
- 237 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 7 maart 1975; R. van Meurs, *De BVD: samenzweringen tegen ambtenaren, studenten, journalisten, dominees, en andere democraten* (Amsterdam 1978) 52-53.
- 238 HTK, 1974-1975, Aanhangsel, nr. 888, vragen van het lid Van der Lek (P.S.P.) ten behoeve van de BVD, ingezonden 28 februari 1975.
- 239 HTK, 1974-1975, Aanhangsel, nr. 848, vragen van de leden Roethof en Franssen (beiden P.v.d.A.) over de informatieplicht van niet tot de politie behorende ambtenaren, 3 maart 1975.
- 240 HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, I, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 1 juli 1973 – 14 mei 1975.
- 241 HTK, 1974-1975, Handelingen, 98^e vergadering, 24 juni 1975, 5366.
- 242 Idem, 5366-5367.
- 243 Idem, 5367.
- 244 Pas in de jaren negentig zou de relatie tussen de Politie Inlichtingendiensten (en hun kleinschalige evenknie bij de Rijkspolitie, de Districts Inlichtingen Recherche), eveneens naar aanleiding van incidenten, in preciezere termen formeel worden geregeld. Die incidenten deden zich voor toen de Nijmeegse kraakbeweging enkele operators van de Nijmeegse Politie Inlichtingendienst ontmaskerde, door niet alleen de kentekens van hun auto te publiceren (zoals Provo al deed), maar ook over hun kinderen en vrijetijdsbesteding te schrijven. Stichting voorlichting kraken, *De tragiek van een geheime dienst: een onderzoek naar de BVD in Nijmegen* (Nijmegen 1990). Zie ook: *Het Vrije Volk*, 10 november 1990; *De Telegraaf*, 17 november 1990; E.J.A.M. Kessels, 'De Regionale Inlichtingendiensten: geschiedenis, huidige organisatie en toekomstige ontwikkelingen', in: B.A. de Graaf, E.R. Muller en J.A. van Reijn (red.), *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Kluwer, Alphen a/d Rijn, 2010) 95-110, aldaar 98-101.
- 245 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1967 – 1 april 1968 en verder.
- 246 Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje*, jubileumnummer 25 jaar BNV-CVD-BVD, 1945-1970.
- 247 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 31 januari 1975.
- 248 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en De Gaaij Fortman], 13 februari 1975.

- 249 *Het Vrije Volk*, 5 april 1975; *Het Vrije Volk*, 9 april 1975.
- 250 *Het Vrije Volk*, 12 april 1975.
- 251 *De Telegraaf* verdedigde bijvoorbeeld in mei 1975 de antecedentenonderzoeken door naar een recent spionagegevol in Portugal te wijzen: *De Telegraaf*, 21 mei 1975.
- 252 Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw*, 263-264.
- 253 *Accent*, 1 februari 1975.
- 254 Collectie Cees Wiebes, Archief van B. de Gaaij Fortman, 932, inv.nr. 315, stukken betreffende de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 1972-1975, brief voorzitter van de Tweede Kamer aan de minister van Binnenlandse Zaken, 6 mei 1975.
- 255 Collectie Cees Wiebes, Archief van B. de Gaaij Fortman, 932, inv.nr. 315, stukken betreffende de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 1972-1975, brieven Van der Lek en Van der Spek aan Vaste Kamercommissie, mei 1976.
- 256 *Het Vrije Volk*, 12 april 1975.
- 257 Bijvoorbeeld: *De Telegraaf*, 30 maart 1974; *De Tijd*, 16 augustus 1974; *De Telegraaf*, 20 december 1974.
- 258 *Het Vrije Volk*, 12 april 1975.
- 259 *Algemeen Dagblad*, 9 mei 1975.
- 260 *Ibidem*.
- 261 *Het Vrije Volk*, 12 april 1975.
- 262 Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje*, 1975, 1945-1975.
- 263 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 4 februari 1975.
- 264 Idem, 4 maart 1975.
- 265 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, nummer toegang 1770, Circulaire van HBVD aan alle politieverbindingen, 'betreffende: bewerking zogenaamde lijstgegevens', 17 januari 1956; IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, Circulaire over Waarheid-abonnees, 26 maart 1975.
- 266 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1770, 'Richtlijnen betreffende de werkwijzen van de Plaatselijke Inlichtingendiensten', 18 april 1972 en 'Aanbevelingen inzake het verstrekken van politieke antecedenten door de politie', zonder datum.
- 267 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, Circulaire over Waarheid-abonnees, 26 maart 1975.
- 268 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, 'Aanbevelingen inzake het verstrekken van politieke antecedenten door de politie', inclusief toelichting, puntsgewijze toelichting en bijlagen, zonder datum en 'Nota beperking registratie gegevens', 18 september 1975.
- 269 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, nota 'Verwerking van gegevens betreffende abonnementen op bladen van extremistische en extreme groeperingen', 23 juni 1975.
- 270 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 februari 1972. De computer werd uiteindelijk op 18 januari 1977 in gebruik genomen: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 4 januari 1977.
- 271 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 februari 1972.
- 272 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, Circulaire over Waarheid-abonnees, 26 maart 1975; Engelen, *Frontdienst*, 64; Braat, *Van oude jongens*, 108.

- 273 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, nota 28 augustus 1980.
- 274 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, 'Aanbevelingen inzake het verstrekken van politieke antecedenten door de politie', inclusief toelichting, puntsgewijze toelichting en bijlagen, zonder datum en 'Nota beperking registratie gegevens', 18 september 1975.
- 275 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, nota 24 februari 1981.
- 276 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, nota 28 augustus 1980, nota 24 februari 1981.
- 277 Een fenomeen dat Erwin Muller in zijn proefschrift ook signaleert voor tijdens en in de nasleep van terroristische aanslagen: E.R. Muller, *Terrorisme en politieke verantwoordelijkheid: gijzelingen, aanslagen en ontvoeringen in Nederland* (Arnhem 1994) 435-436.
- 278 Bijvoorbeeld: HTK, 1976-1977, Bijlagen, 14515, 1, verslag van de Vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, over de periode 15 mei 1975-7 juni 1977.
- 279 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 16 mei 1975.
- 280 HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 1 juli 1973 – 14 mei 1975.
- 281 Eigen archief, Transcript van televisieprogramma *Den Haag Vandaag*, 15 mei 1975.
- 282 Interview C. Hijzen met R. van Meurs, 3 augustus 2015.
- 283 De interviewer van *Den Haag Vandaag*, op 15 mei 1975, zei bijvoorbeeld 'dat er binnen de BVD veel meer gebeurde' waar Van Thijn 'dus nooit achter kwam'. Transcript van televisieprogramma *Den Haag Vandaag*, 15 mei 1975.
- 284 *Algemeen Dagblad*, 9 mei 1975.
- 285 HTK, 1974-1975, Handelingen, 98^e vergadering, 24 juni 1975, 5360-5361.
- 286 HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 1 juli 1973 – 14 mei 1975; SSA AIVD, Panorama, 1 april 1974 – 1 oktober 1974; Transcript van televisieprogramma *Den Haag Vandaag*, 15 mei 1975; HTK, 1974-1975, Handelingen, 98^e vergadering, 24 juni 1975, 5360-5361.
- 287 HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, 4, motie van het lid Roethof, 25 juni 1975.
- 288 SSA AIVD; Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en W.J. Geertsema], 29 augustus 1975.
- 289 SSA AIVD; Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en W.J. Geertsema], 29 augustus 1975; Engelen, *De militaire inlichtingendiensten*, 80-81. Over 'de editie', zie bijvoorbeeld: NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. inv.nr. 1845, brief hoofd van het Wiskundig Centrum C.M. de Jager aan Coördinator voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten vice-admiraal b.d. H. Bos, 3 januari 1968; Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, 31-32.
- 290 *Staatscourant*, nr. 209, 28 oktober 1969.
- 291 In artikel 5 stonden de criteria opgesomd op basis waarvan besloten werd om al dan niet een veiligheidsonderzoek in te stellen: staatsgevaarlijke activiteiten, lidmaatschap of steunverlening aan organisaties die in doel en middel een gevaar voor de democratische rechtsorde vormden, 'persoonlijke gedragingen en omstandigheden' en justitiële an-

- tecedenten. HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 1 juli 1973 – 14 mei 1975.
- 292 HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 1 juli 1973 – 14 mei 1975.
- 293 *De Volkskrant*, 16 mei 1975.
- 294 HTK, 1974-1975, Handelingen, 98^e vergadering, 24 juni 1975, 5363-5364.
- 295 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 6 maart 1974.
- 296 HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 1 juli 1973 – 14 mei 1975.
- 297 SSA AIVD, Notitie 'L'Amicale der travailleurs et commerçants Marocains', verstuurd door Andries Kuipers aan de Commissaris der Koningin in de provincie Noord-Brabant op 7 februari 1975, [kenmerk 1.213.084].
- 298 HTK, 1974-1975, Bijlagen, 13405, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 1 juli 1973 – 14 mei 1975; SSA AIVD, Panorama, 1 april 1974 – 1 oktober 1974; Transcript van televisieprogramma *Den Haag Vandaag*, 15 mei 1975.
- 299 P. Abels, 'Je wilt niet geloven dat zoiets in Nederland kan! Het Nederlandse contraterorismebeleid sinds 1973', in: I. Duijvesteyn en B.A. de Graaf (red.), *Terroristen en hun bestrijders vroeger en nu* (Amsterdam 2007) 121-128, aldaar 124-125.
- 300 Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 67-68, 121. Vergelijk: Engelen, *Frontdienst*, 159-160.
- 301 De Graaf, *Theater van de angst*, 28.
- 302 *Nederlands Dagblad*, 9 september 1969.
- 303 Na aanslagen op het Londense kantoor van een Israëlische stoomvaartmaatschappij op 26 augustus schroefde de Haagse Gemeentepolitie de beveiliging op: *De Telegraaf*, 27 augustus 1969.
- 304 *Nederlands Dagblad*, 9 september 1969.
- 305 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 september 1969.
- 306 Idem, 7 februari 1972. Zie ook: Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 59.
- 307 Engelen, *Frontdienst*, 175; Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 78-80.
- 308 O. Reitsma en C. Labeur, *De gijzeling: honderd uren machteloze kracht* (Amsterdam 1974).
- 309 Bijvoorbeeld: B.A. de Graaf, 'Wanneer stoppen terroristen? Het historisch referentiekader als aanknopingspunt voor (contra-)terrorisme', in: I. Duijvesteyn en B.A. de Graaf (red.), *Terroristen en hun bestrijders vroeger en nu* (Amsterdam 2007) 105-120, aldaar 112. Zie ook: J. Pekelder, *Sympathie voor de RAF: de Rote Armee Fraktion in Nederland 1970-1980* (Amsterdam 2007).
- 310 B.A. de Graaf en L. Malkki, 'Killing it softly? Explaining the early demise of left-wing terrorism in the Netherlands', *Terrorism and political violence* 22, 4 (2010) 623-640, aldaar 625.
- 311 Van der Maar, *Welterusten, mijnheer de president*, 187.
- 312 Van Riel, *Zaterdagmiddagrevolutie*, 30-33, 63-70.
- 313 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 30 november 1970.

- 314 Bijvoorbeeld: *De Telegraaf*, 24 september 1971; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 26 juli 1971.
- 315 *De Telegraaf*, 30 juli 1971; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 30 juli 1971.
- 316 De Graaf en Malkki, 'Killing it softly?', 628; Van Riel, *Zaterdagmiddagrevolutie*, 129-130; B.A. de Graaf, *Gevaarlijke vrouwen: tien militante vrouwen in het vizier* (Amsterdam 2012) 93-132.
- 317 Van Riel, *Zaterdagmiddagrevolutie*, 66.
- 318 Muller, *Terrorisme en politieke verantwoordelijkheid*, 114-115.
- 319 De Graaf, *Theater van de angst*, 27-28.
- 320 Muller, *Terrorisme en politieke verantwoordelijkheid*, 217-286; De Graaf, *Theater van de angst*, 37-40.
- 321 S. Eikelenboom, *Niet bang om te sterven: dertig jaar terrorisme in Nederland* (Amsterdam 2007) 138-140. Zie ook: P. Bootsma, *De Molukse acties: treinkapingen en gijzelingen, 1970-1978* (Amsterdam 2000).
- 322 De Graaf, *Theater van de angst*, 40, 44.
- 323 Muller, *Terrorisme en politieke verantwoordelijkheid*, 410-411, 425.
- 324 De Graaf, *Theater van de angst*, 269-270.
- 325 P. Klerks, *Terreurbestrijding in Nederland, 1970-1988* (Amsterdam 1988) 36.
- 326 Abels, 'Je wilt niet geloven dat zoiets in Nederland kan!', 123.
- 327 Muller, *Terrorisme en politieke verantwoordelijkheid*, 413.
- 328 De Graaf, *Theater van de angst*, 29.
- 329 Muller, *Terrorisme en politieke verantwoordelijkheid*, 413.
- 330 SSA AIVD, notulen van de vergadering van procureurs-generaal met de B.V.D. in het ministerie van Justitie, 19 oktober 1972.
- 331 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 oktober 1972; NL-HANA Archief van het kabinet van de Commissaris der Koningin in Zuid-Holland, 3.02.42, inv.nr. 174, 'Koninklijk Besluit 5 augustus 1972, nr. 437, houdende regeling van de taak, de organisatie, de werkwijze en de samenwerking van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten'.
- 332 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 oktober 1972.
- 333 De Graaf, *Theater van de angst*, 29-30.
- 334 De Graaf, *Theater van de angst*, 30-36; Eikelenboom, *Niet bang om te sterven*, 197-208.
- 335 Eikelenboom, *Niet bang om te sterven*, 208-211.
- 336 Muller, *Terrorisme en politieke verantwoordelijkheid*, 406-407; De Graaf, *Theater van de angst*, 33.
- 337 Muller, *Terrorisme en politieke verantwoordelijkheid*, 201.
- 338 Engelen, *Frontdienst*, 170.
- 339 Ibidem.
- 340 P.H.A.M. Abels, 'Inlichtingen- en veiligheidsdiensten en terrorismebestrijding', in: B.A. de Graaf, E.R. Muller en J.A. van Reijn (red.), *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (Alphen a/d Rijn, 2010) 205-223, aldaar 206.
- 341 Porch, *The French secret services*, 434-436; Andrew, *The defence of the realm*, 644-655; R. Libert, 'In vogelvlucht. 175 jaar Veiligheid van de Staat', in: M. Cools, K. Dassen, R. Libert en P. Ponsaers (red.), *De staatsveiligheid: essays over 175 jaar veiligheid van de staat* (Brussel 2005) 23-48, aldaar 44-45.

- 342 Engelen, *Per undas adversas*, 73-74.
- 343 Interview C. Hijzen met P. Abels, voormalig BVD-medewerker, 11 december 2011; Interview C. Hijzen met P. Keller, voormalig BVD-medewerker, 17 januari 2012; Braat, *Van oude jongens*, 114-116.
- 344 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 september 1972; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1973 – 1 april 1974; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1976 – 1 april 1977.
- 345 Engelen, *Frontdienst*, 205.
- 346 Vergelijk: De Graaf, *Theater van de angst*, 199-202.
- 347 Engelen, *Frontdienst*, 158. Tegen jongeren die bij bomaanslagen betrokken werden, zette de BVD ook 'technische acties' in: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 30 juli 1971 en 2 augustus 1971; SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en De Gaaij Fortman, 23 oktober 1972.
- 348 Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 71.
- 349 B.A. de Graaf en M. van Riel, 'Hansina Uktolsja (1955-1977): treinkaapster uit liefde', *Historisch Nieuwsblad*, nr. 4, 2008.
- 350 Engelen, *Frontdienst*, 158.
- 351 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 december 1977.
- 352 Vergelijk: Engelen, *Frontdienst*, 170.
- 353 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1971 – 1 oktober 1971; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 november 1972.
- 354 HTK, 1972-1973, Bijlagen, 12000 VI, 11, 22 februari 1973; De Graaf, *Theater van de angst* 30.
- 355 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 oktober 1972; SSA AIVD, Panorama, 1 april 1972 – 1 oktober 1972.
- 356 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 25 november 1970.
- 357 Engelen, *Frontdienst*, 162-167.
- 358 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 19 april 1972.
- 359 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 12 april 1972, 24 april 1972, 26 april 1972, 15 mei 1972, 4 juli 1972, 2 oktober 1972, 6 oktober 1972.
- 360 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 8 september 1972; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 8 september 1972; HTK, 1976-1977, Bijlagen, 14515, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 15 mei 1975 – 7 juni 1977.
- 361 J. van Dijk, *Zeer geheim: de Nederlandse veiligheids- en inlichtingendiensten. Actuele Onderwerpen no. 2125* (Lelystad 1986) 6-7.
- 362 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1971 – 1 oktober 1971.
- 363 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 september 1970.
- 364 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1973 – 1 oktober 1973.
- 365 SSA AIVD, maandoverzicht nummer 6 1972, 1 juni 1972 – 30 juni 1972 [nummer 1.097.202]; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 27 november 1972.
- 366 SSA AIVD, notulen van de vergadering van procureurs-generaal met de B.V.D. in het ministerie van Justitie, 19 oktober 1972.
- 367 Interview C. Hijzen met K. Dellebeke, voormalig BVD- en AIVD-medewerker, 18 februari 2016.

- 368 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1971 – 1 oktober 1971.
- 369 Engelen, *Frontdienst*, 269-270; Meershoek, *De groep Ifzerman*, 141-143.
- 370 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1970 – 1 april 1971.
- 371 Bijvoorbeeld: HTK, 1976-1977, Bijlagen, 14515, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 15 mei 1975 – 7 juni 1977.
- 372 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1972 – 1 oktober 1972.
- 373 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en De Gaaij Fortman], 9 oktober 1972; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 november 1972.
- 374 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1964 – 1 april 1965, 1 oktober 1965 – 1 april 1966, 1 oktober 1970 – 1 april 1971.
- 375 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 25 november 1968 en 27 november 1968.
- 376 Engelen, *De BVD in de twintigste eeuw*, 92.
- 377 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 oktober 1972.
- 378 Engelen, *Frontdienst*, 175.
- 379 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1971 – 1 oktober 1971; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 november 1972.
- 380 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 oktober 1972.
- 381 Interview C. Hijzen met F. Hoekstra, 2 februari 2012.
- 382 Engelen, *Frontdienst*, 174.
- 383 De Graaf, *Theater van de angst*, 33.
- 384 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en De Gaaij Fortman] 22 januari 1976.
- 385 Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 71-72.
- 386 R.A. Gonsalves en G.J. Verhoog, *Mr. Gonsalves: memoires* (Amsterdam 1999) 181.
- 387 Engelen, *Frontdienst*, 158.
- 388 SSA AIVD, notulen van de vergadering van procureurs-generaal met de B.V.D. in het ministerie van Justitie, 19 oktober 1972.
- 389 Idem, 23 oktober 1975.
- 390 Idem, 19 oktober 1972.
- 391 Idem, 23 oktober 1975.
- 392 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1972 – 1 oktober 1972.
- 393 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 8 september 1972 en 15 september 1972.
- 394 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en W.J. Geertsema], 9 oktober 1972.
- 395 SSA AIVD, maandoverzicht nummer 7 1974, van 1-7-1974 t/m 31-7-1974, nr. 1194.909; SSA AIVD, maandoverzicht nummer 9 1974, van 1-9-1974 t/m 30-9-1974, nr. 1.199.187; R. van Duijn, *En tranen* (Amsterdam 1976) 108-113; SSA AIVD, maandoverzicht nummer 9 1974, van 1-9-1974 t/m 30-9-1974, nr. 1.199.187.
- 396 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1762, stukken BVD over de anti-Kalkar-comités, Rapport 'De CPN en de protesttocht naar Kalkar', 23 september 1974; SSA AIVD, maandoverzicht nummer 9 1974, van 1-9-1974 t/m 30-9-1974, nr. 1.199.187.

- 397 SSA AIVD, maandoverzicht nummer 1 1973, van 1-1-1973 t/m 31-1-1973, nr. 1.128.712; maandoverzicht nummer 9 1975, van 1-9-1975 t/m 30-9-1975, nr. 1251.511; maandoverzicht nummer 11 1977, van 1-11-1977 t/m 30-11-1977, nr. 1363.870.
- 398 Engelen, *De BVD in de twintigste eeuw*, 71; Interview C. Hijzen met P. Keller, 17 januari 2012.
- 399 SSA AIVD, Toespraak Andries Kuipers over 'Politiek terrorisme' voor vergadering van de Commissarissen van de Koningin op 22 maart 1973, op schrift verzonden aan de CdK op 29 maart 1973; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1973 – 1 april 1974.
- 400 SSA AIVD, maandoverzicht nummer 10 1975, 1-10-1975 t/m 31-10-1975, nr. 1255.135.
- 401 HTK, 1975-1976, Bijlagen, 13756, 2, 'Gebeurtenissen rond de treinkaping te Beilen en de overval op het Indonesisch consulaat-generaal te Amsterdam'.
- 402 SSA AIVD, notulen van de vergadering van procureurs-generaal met de B.V.D. in het ministerie van Justitie, 22 maart 1973.
- 403 *NRC Handelsblad*, 8 december 1975.
- 404 *Nieuwsblad van het Noorden*, 9 december 1975.
- 405 *Het Vrije Volk*, 10 december 1975.
- 406 *Het Vrije Volk*, 11 december 1975.
- 407 *De Telegraaf*, 12 december 1975; *De Telegraaf*, 13 december 1975; *Het Vrije Volk*, 13 december 1975.
- 408 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en W.F. de Gaaij Fortman], 8 januari 1976 en 20 januari 1976; SSA AIVD, Aurora-bijeenkomsten, 20 januari 1976 en 23 januari 1976.
- 409 Ibidem.
- 410 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en W.F. de Gaaij Fortman], 8 januari 1976; SSA AIVD, Aurora-bijeenkomsten, 9 januari 1976.
- 411 SSA AIVD, notulen van de vergadering van procureurs-generaal met de B.V.D. in het ministerie van Justitie, 22 januari 1976.
- 412 Bijvoorbeeld: Hijzen en Wiebes, 'Wederzijdse waardering en vriendschap'; D. Engelen en C. Hijzen, *Sporen van spionage: een speurtocht door geheim Nederland* (Rotterdam 2014) 13.
- 413 HTK, 1976-1977, Bijlagen, 14515, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 15 mei 1975 – 7 juni 1977.
- 414 Ibidem.
- 415 Ibidem.
- 416 HTK, 1976-1977, Bijlagen, 14515, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 15 mei 1975 – 7 juni 1977; HTK, 1975-1976, Handelingen, 48e vergadering, 12 februari 1976, 2809.
- 417 HTK, 1975-1976, Handelingen, 48e vergadering, 12 februari 1976, 2822.
- 418 Idem, 2841, 2847.
- 419 Jargon voor kennisniveau.
- 420 Engelen, *Frontdienst*, 184.
- 421 HTK, 1975-1976, Handelingen, 48e vergadering, 12 februari 1976, 2809, 2822, 2827, 2841, 2847.

- 422 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 24 mei 1977.
- 423 *Het Vrije Volk*, 14 juni 1977.
- 424 *De Telegraaf*, 17 juni 1977.
- 425 HTK, 1976-1977, Bijlagen, 14515, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 15 mei 1975 – 7 juni 1977.
- 426 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 17 juni 1977.
- 427 Ibidem.
- 428 Ibidem.
- 429 HTK, 1976-1977, Handelingen, 7e vergadering, 23 juni 1977, 190-191.
- 430 Idem, 179, 183, 191, 207, 221.
- 431 Idem, 230-231.
- 432 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 24 juni 1977.
- 433 Idem, 22 juli 1975.
- 434 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 10608, brief De Gaaij Fortman aan Den Uyl, 3 november 1976, inclusief CV van Pieter de Haan.
- 435 Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje*, eerste kwartaal 1978.
- 436 R. van Meurs, 'Het voortijdige vertrek van BVD-chef Kuipers', *Vrij Nederland*, 18 september 1976.
- 437 Ibidem.
- 438 NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 10608, handgeschreven briefje A. Pfeiffer-Kuipers aan premier Den Uyl, 19 september 1976. Den Uyl kon haar gevoelens 'levendig indenken' en 'vond het zelf ook niet best', maar het was nu eenmaal 'geen gewoonte dat in landen met een vrije pers regeringen op dit soort geschrijf direct reageerden'. Wetende hoe het echt zat, moest Kuipers zich daarom helaas de 'vele halve en hele onwaarheden' laten aanleunen. Dat was een van de consequenties die verbonden waren aan het toetreden tot een geheime dienst. NL-HANA KMP, 2.03.01, inv.nr. 10608, briefje Joop den Uyl aan A. Pfeiffer-Kuipers, 28 oktober 1976.
- 439 Engelen, *Frontdienst*, 232.
- 440 H. Spelberg, 'De BVD van binnenuit (bij monde van zijn chef mr. P. de Haan)', *NRC Handelsblad*, 22 december 1984.
- 441 R. van Meurs, 'Het voortijdige vertrek van BVD-chef Kuipers', *Vrij Nederland*, 18 september 1976.
- 442 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 2 november 1976; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1976 – 1 april 1977.
- 443 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1758, 'Bespreking operatie "Porselein" op 19 januari 1978, verslag opgesteld op 24 januari 1978; Engelen, *Frontdienst*, 215.
- 444 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1758, brief Kuipers aan De Gaaij Fortman, memo internering/inbewaringstelling in buitengewone omstandigheden; verzoek om nadere inlichtingen', 17 augustus 1976, en brief Kuipers aan De Gaaij Fortman, december 1976; SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en W.F. de Gaaij Fortman], 29 december 1976.
- 445 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1758, 'Bespreking operatie "Porselein" op 19 januari 1978, verslag opgesteld op 24 januari 1978; IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-ar-

- chief, 1758, Notitie Operatie Porcelain, 4 januari 1979; iisg, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1758, Notitie Operatie Porcelain, 15 oktober 1980.
- 446 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Andries Kuipers en W.J. Geertsema] 21 juli 1969, 27 oktober 1969, 17 februari 1970, 24 augustus 1971 en [nu Pieter de Haan en De Gaaij Fortman] 6 juni 1977.
- 447 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 25 augustus 1971 en 1 september 1971.
- 448 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en H. Wiegel] 1 maart 1978; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 3 maart 1978.
- 449 SSA AIVD, Kwartaalberichten, 1e kwartaal 1978, 2e kwartaal 1978, 3e kwartaal 1978 en 4e kwartaal 1978.
- 450 Archief Van Agt, BVD-documentatie, J.D. Harten aan Pieter de Haan, 21 april 1978.
- 451 Idem, 22 mei 1978.
- 452 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 mei 1980; SSA AIVD, Kwartaalberichten, 2de kwartaal 1980.
- 453 Het betrof hier een spionagegeval waar de BVD een bedenkelijke rol in had gespeeld. Op 28 maart 1979 had het West-Duitse *Zweites Deutsches Fernsehen* gemeld dat Pakistan erin was geslaagd zogenoemde ultracentrifugetechnologie te verkrijgen. Die was afkomstig uit het 'tripartite'-project van Urenco, een Brits-Duits-Nederlands bedrijf dat onder meer in Almelo uranium verrijkte. De hoofdrolspeler in deze nucleaire spionage was de Pakistaan Abdul Qadir Khan, die van 1972 tot 1975 voor Urenco werkzaam was en met de atoomgeheimen op vakantieverlof was gegaan om nooit meer terug te keren. Het onderzoek naar de kwestie zou nog jaren doorgaan. HTK, Bijlagen, 16082, 1979-1980, 2, Rapport ambtelijke werkgroep 'de zaak-Khan', op 29 februari 1980 aan de Tweede Kamer gestuurd; SSA AIVD, Kwartaalberichten, 2de kwartaal 1980.
- 454 SSA AIVD, Kwartaalberichten, 2de kwartaal 1980.
- 455 D. Engelen, 'Book review of G. Kreis (red.), *Staatsschutz in der Schweiz; die Entwicklung von 1935-1990; eine multidiziplinäre Untersuchung in Auftrag des schweizerischen Bundesrates* (Bern/Stuttgart/Wenen 1993)', *Intelligence and National Security* 11, 3 (1996) 615-616.
- 456 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 januari 1980; SSA AIVD, Kwartaaloverzichten, 2de Kwartaaloverzicht 1980.
- 457 Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje*, 1975, 1945-1975.

HOOFDSTUK 6

- 1 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 16 december 1983.
- 2 SSA AIVD Aurorabijeenkomsten, 16 december 1983, 3 januari 1984 en 6 januari 1986. Kennelijk weigerde de gemeente dit, want de Amerikaanse vertegenwoordiging besloot zichzelf te beschermen en ging over tot de plaatsing van containers met zand. De gemeente bood aan om deze te vervangen door betonnen bloembakken, maar de Amerikanen wezen dat van de hand. Ze wilden betonnen paaltjes, desnoods betaalden ze 60.000 gulden mee. Na 11 september 2001 werden wél betonblokken geplaatst in de dwars op het Kor-

- te Voorhout uitkomende Schouwburgstraat, bedoeld om een 'run' met een bomauto onmogelijk te maken.
- 3 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 16 december 1983.
 - 4 Idem, 3 januari 1984.
 - 5 Idem, 10 januari 1984.
 - 6 SSA AIVD, Kwartaaloverzicht, eerste kwartaaloverzicht 1985; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 28 juni 1985; SSA AIVD, Panorama, 1 april 1985 – 1 oktober 1985.
 - 7 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, brief nr. 520.472, Lijst van niet-extremistische groeperingen, 31 december 1959.
 - 8 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 17 oktober 1980; SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en Hans Wiegel], 15 januari 1981; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 maart 1981.
 - 9 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 april 1981, 26 mei 1981, 21 augustus 1981, 27 oktober en 30 oktober 1981.
 - 10 Idem, 3 december 1979.
 - 11 Idem, 18 september 1981.
 - 12 Idem, 3 december 1979 en 7 december 1979.
 - 13 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en Hans Wiegel], 15 januari 1981; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 maart 1981.
 - 14 De Graaf, *Over de muur*, 168.
 - 15 De Graaf, *Over de muur*.
 - 16 Engelen, *Frontdienst*, 222.
 - 17 De Graaf, *Over de muur*, 166-170; Engelen, *Frontdienst*, 226-227; Vos en Broekhuis, *De geheime dienst*, 169-173.
 - 18 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1981- 1 oktober 1981; Engelen, *Frontdienst*, 226-227.
 - 19 Vos en Broekhuis, *De geheime dienst*, 170.
 - 20 *Reformatorisch Dagblad*, 15 juli 1981; *Nederlands Dagblad*, 9 oktober 1981.
 - 21 *Reformatorisch Dagblad*, 15 juli 1981; De Graaf, *Over de muur*, 165, 331.
 - 22 HTK, 1981-1982, Handelingen, 4^e vergadering, 29 september 1981, 78, 80.
 - 23 Idem, 78.
 - 24 Idem, 80; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 6 oktober 1981. Vergelijk: De Valk, *Dutch intelligence*, 310-313.
 - 25 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 2 oktober 1981.
 - 26 Idem, 9 oktober 1981 en 16 oktober 1981.
 - 27 Idem, 9 oktober 1981.
 - 28 HTK, 1981-1982, Bijlagen, 17100, 16, Rijksbegroting voor het jaar 1982, hoofdstuk VII Departement van Binnenlandse Zaken; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 4 december 1981.
 - 29 HTK, 1981-1982, Handelingen, 23^e vergadering, 1 december 1981, 688-689.
 - 30 Idem, 2 december 1981, 753.
 - 31 Idem, Bijlagen, 17100, 16, Rijksbegroting voor het jaar 1982, hoofdstuk VII Departement van Binnenlandse Zaken; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 4 december 1981.
 - 32 Interview C. Hijzen met drs. E van Thijn, 18 januari 2012.

- 33 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 september 1981.
- 34 Idem, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en Ed van Thijn], 16 september 1981; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 september 1981.
- 35 Interview C. Hijzen met drs. E van Thijn, 18 januari 2012.
- 36 Vergelijk: J.A.E. Vermaat in *Reformatorisch Dagblad*, 21 december 2004.
- 37 Ed van Thijn in de documentaire [in de serie *DOKWERK*] 'De geheime dienst – de BVD in de Koude Oorlog', aflevering *De Hollandse Ziekte*, Chris Vos en Rens Broekhuis.
- 38 Interview C. Hijzen met F. Hoekstra, 2 februari 2012.
- 39 Ed van Thijn in de documentaire [in de serie *DOKWERK*] 'De geheime dienst – de BVD in de Koude Oorlog', aflevering *De Hollandse Ziekte*, Chris Vos en Rens Broekhuis.
- 40 Over het uitlekken van het rapport doen verschillende verhalen de ronde. Van Thijn zelf vermoedde dat het door ambtenaren van de BVD is doorgespeeld aan iemand in de pers. Het was voor de BVD van oudsher niet ongewoon om de pers in te schakelen, bevestigde de voormalige BVD-medewerker Cees van den Heuvel (die echter al sinds de vroege jaren zestig uit dienst was) in het proefschrift van Beatrice de Graaf. In de documentaire van Chris Vos werd vermoed dat een van de veertien exemplaren van het rapport via een inlichtingenofficier van de Luchtmacht Inlichtingendienst naar de pers was uitgelekt; in het proefschrift van De Graaf staat vermeld dat voormalig BVD'er Frits Hoekstra vermoedde dat het iemand van de Landmacht Inlichtingendienst was geweest die het stuk openbaard had. Dit schreef de BVD zelf ook in het Panoramaverslag van 1 oktober 1982 t/m 1 april 1983. Hoe dat ook verlopen is: op 9 november 1982 zond *Tros Aktua* een item uit over de communistische bemoeienis met de vredesbeweging en daarin werden, net als in *De Telegraaf* die week, letterlijke citaten uit het rapport gebruikt. Hierover volgden in december 1982 Kamervragen. Bronnen: Interview C. Hijzen met drs. E van Thijn, 18 januari 2012; Vos en Broekhuis, *De geheime dienst*, 170; De Graaf, *Over de muur*, 169-170 en bijvoorbeeld: HTK, 1982-1983, Handelingen, 33^e vergadering, 16 december 1982, 1276-1288; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1982 – 1 april 1983.
- 41 *De Telegraaf*, 6 november 1982 en 13 november 1982.
- 42 Transcript *Tros Aktua*, 9 november 1982; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 12 november 1982, 16 november 1982 en 23 november 1982.
- 43 Bijvoorbeeld: *New Statesman* 3 september 1982 en *Daily Telegraph*, 2 november 1982.
- 44 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 3 december 1982.
- 45 Idem, 3 december 1982 en 17 december 1982.
- 46 HTK, 1982-1983, Handelingen, 33^e vergadering, 16 december 1982, 1276-1288; *De Volkskrant*, 17 december 1982.
- 47 HTK, 1979-1980, Bijlagen, 16061, 1, motie van het lid Roethof c.s., 'Een geval van discriminatie bij het personeelsbeleid van de PTT', 14 februari 1980. Wat de impact hiervan was kon De Haan niet precies inschatten: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 15 februari 1980.
- 48 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 september 1981.
- 49 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en Ed van Thijn], 16 september 1981.

- 50 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 18 september 1981.
- 51 Idem, 13 maart 1981 en 27 november 1981; Engelen, *Frontdienst: de BVD in de Koude Oorlog* (Amsterdam 2007) 231; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 27 november 1981; Interview C. Hijzen met drs. E van Thijn, 18 januari 2012.
- 52 Vergelijk: Engelen, *Frontdienst*, 230-234.
- 53 Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje*, maart 1982.
- 54 Ibidem.
- 55 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 27 november 1981 en 11 december 1981.
- 56 Collectie Constant Hijzen, *Het Spionnetje* maart 1982
- 57 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, Transcript van interview met P. de Haan, hoofd-BVD, in het programma *Sonja op Maandag*, 28 december 1981, 4 pagina's.
- 58 Ibidem.
- 59 Ibidem; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 29 december 1981.
- 60 *De Waarheid*, 29 december 1981, 30 december 1981.
- 61 *Het Vrije Volk*, 30 december 1981; 14 januari 1982.
- 62 HTK, 1981-1982, Aanhangsel, nr. 486, vragen gesteld door leden van de Kamer met de daarop door de Regering gegeven antwoorden.
- 63 *De Telegraaf*, 14 januari 1982.
- 64 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 19 januari 1982.
- 65 Idem, 26 januari 1982.
- 66 Idem, 5 februari 1982.
- 67 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, nota 'Nadere bepaling aandacht BVD voor CPN', februari 1982.
- 68 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 2 maart 1982.
- 69 Idem, 2 maart 1982; IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, notitie van De Haan aan Van Thijn, 3 maart 1982.
- 70 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 5 maart 1982.
- 71 Engelen, *Frontdienst*, 232; HTK, 1984-1985, Bijlagen, 18895, 1, verslag van de vaste commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 6 maart 1985.
- 72 HTK, 1984-1985, Bijlagen, 18895, 1, verslag van de vaste commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 6 maart 1985.
- 73 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, nota van de minister van Binnenlandse Zaken [Ed van Thijn], 16 maart 1982, 6 pagina's.
- 74 Ibidem. Dat bevestigde Van Thijn op 20 april nog eens aan De Haan: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 april 1982.
- 75 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 19 maart 1982 en 26 maart 1982.
- 76 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, nota van De Haan aan minister Rood, 20 augustus 1982; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 april 1982.
- 77 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 4 mei 1982.
- 78 J. Van Merriënboer, P. Bootsma en P. van Griensven, *Van Agt: tour de force, biografie* (Amsterdam 2008) 439.
- 79 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 8 juni 1982.

- 80 Idem, 15 juni 1982.
- 81 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, Bijlagen nota van De Haan aan minister Rood, 20 augustus 1982
- 82 Idem, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en M.G. Rood] 13 juli 1982; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 13 juli 1982.
- 83 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, nota van De Haan aan minister Rood, 20 augustus 1982.
- 84 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 31 augustus 1982.
- 85 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, brief minister Rood aan de Vaste Kamercommissie voor de controle op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, 6 september 1982.
- 86 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en J.G. Rietkerk], 9 november 1982; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 januari 1983, 22 maart 1985 en 29 maart 1985.
- 87 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 januari 1983.
- 88 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, notitie van De Haan aan Rietkerk en secretaris-generaal 'Objectenlijst', 11 maart 1983.
- 89 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en J.G. Rietkerk], 9 november 1982; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 11 januari 1983, 22 maart 1985 en 29 maart 1985; IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, notitie van De Haan aan Rietkerk en secretaris-generaal 'Objectenlijst', 11 maart 1983.
- 90 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 30 maart 1982.
- 91 Idem, 20 april 1982.
- 92 Idem, 23 april 1982.
- 93 Engelen, *Frontdienst*, 235-236; Braat, *Van oude jongens*, 143-149.
- 94 Interview C. Hijzen met P. Keller, 17 januari 2012 en 18 september 2013. Volgens Keller zorgde het gebrek aan revolutionaire omstandigheden ervoor dat de CPN hoe langer hoe meer reële, voorliggende politieke, sociale en economische problemen aangreep voor politieke actie. Daarmee bevestigde de partij in wezen het gezonde functioneren van de democratische rechtsorde.
- 95 SSA AIVD, notulen van de vergadering van procureurs-generaal met de B.V.D. in het ministerie van Justitie, 8 september 1982.
- 96 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1983 – 1 oktober 1984.
- 97 Idem, 1 april 1980 – 1 oktober 1980.
- 98 Idem, notulen van de vergadering van procureurs-generaal met de B.V.D. in het ministerie van Justitie, 8 september 1982; SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en J.G. Rietkerk], 18 mei 1983.
- 99 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en J.G. Rietkerk], 18 mei 1983.
- 100 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 7 februari 1984 en 28 februari 1984.
- 101 Idem, 7 februari 1984, 10 februari 1984, 21 februari 1984, 28 februari 1984 en 16 maart 1984.
- 102 Engelen, *Per undas adversas*, 93.

- 103 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1984 – 1 oktober 1984.
- 104 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 29 juni 1984.
- 105 Idem, 20 november 1984.
- 106 SSA AIVD, notulen van de vergadering van procureurs-generaal met de B.V.D. in het ministerie van Justitie, 4 juli 1985.
- 107 Libert, 'In vogelvlucht', 45-46.
- 108 P. Wright, *Spycatcher: de onthullende memoires van een topambtenaar van de Britse inlichtingendienst MI5* (Amsterdam 1987).
- 109 Andrew, *The defence of the realm*, 761-768.
- 110 IISG, Archief Vereniging Dienstweigeraars (1971-1997), inv.nr. 557, Verschillende knipselmappen.
- 111 Buro Jansen en Janssen, *De regenjassendemocratie* (Amsterdam 1990); *Algemeen Dagblad*, 9 november 2002. De BVD ging zich druk maken over 'politiek-activisten contra BVD en PID's', waartoe ook Buro Jansen en Janssen werd gerekend, vooral nadat in 1990 de Politie Inlichtingendienst van Nijmegen met namen, kentekens, privéaangelegenheden en foto's in een publicatie was verschenen ('De tragiek van een geheime dienst'). In het tweede kwartaalbericht van 1991 besteedde de veiligheidsdienst dan ook wat uitgebreider aandacht aan buro Jansen en Janssen in een externe rapportage. SSA AIVD, Kwartaaloverzichten, Kwartaalbericht 2, 1991.
- 112 SSA AIVD, Kwartaaloverzichten, Kwartaalbericht 3 1985.
- 113 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1984 – 1 april 1985; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 5 juli 1985 en 12 juli 1985.
- 114 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 14 december 1984 en 17 december 1984; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1984 – 1 april 1985; SSA AIVD, Besprekingsverslagen minister van Binnenlandse Zaken en hoofd-BVD [J.G. Rietkerk en Pieter de Haan], 21 maart 1985; HTK, 1987-1988, Bijlagen, 20385, 1, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, 7 maart 1985 – 30 november 1987; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 7 mei 1987; HTK, 1986-1987, Handelingen, 74^e vergadering, 12 mei 1987, 3795-3806.
- 115 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 december 1973.
- 116 Idem, 5 augustus 1983.
- 117 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1984 – 1 april 1985; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1985 – 1 april 1986; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 12 juli 1985, 17 januari 1986 en 1 april 1986.
- 118 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 16 september 1983.
- 119 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 23 september 1983; Hoekstra, *In dienst van de BVD*, 75-76.
- 120 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 16 februari 1982.
- 121 SSA AIVD, Kwartaalberichten, 2e kwartaal 1985.
- 122 Bijvoorbeeld: *Het Vrije Volk*, 24 april 1984; *De Telegraaf*, 24 april 1984.
- 123 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1984 – 1 oktober 1984; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 april 1984.
- 124 Anti-Militaristisch Onderzoekscollectief (AMOK), pamflet, 'Onkundig of onfris: de affaire-Gardiner; de spion in het vredeskamp', mei 1985, 14-15.

- 125 *De Telegraaf*, 9 mei 1984; *De Waarheid*, 19 mei 1984; *De Telegraaf*, 13 juni 1984; *Het Vrije Volk*, 19 juni 1984.
- 126 AMOK, pamflet, 'Onkundig of onfris: de affaire-Gardiner; de spion in het vredeskamp', mei 1985, 6-7.
- 127 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 24 april 1984.
- 128 HTK, 1983-1984, Handelingen, 79^e vergadering, 16 mei 1984, 4704-4712.
- 129 *NRC Handelsblad*, 22 december 1984.
- 130 HTK, 1983-1984, Handelingen, 79^e vergadering, 16 mei 1984, 4704-4712.
- 131 Ibidem; Toespraak van minister Rietkerk op 29 mei voor de viering van het veertijarig jubileum van de BVD in de Rolzaal op het Binnenhof, *Nederlandse Staatscourant*, 30 mei 1985.
- 132 H. Spelberg, 'De BVD van binnenuit (bij monde van zijn chef mr. P. de Haan)', *NRC Handelsblad*, 22 december 1984.
- 133 H. Spelberg, 'De BVD van binnenuit (bij monde van zijn chef mr. P. de Haan)', *NRC Handelsblad*, 22 december 1984.
- 134 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 december 1984 en 22 februari 1985.
- 135 HTK, 1984-1985, Handelingen, 75^e vergadering, 2 mei 1985, 4806-4809, 4812.
- 136 HTK, 1984-1985, Handelingen, 75^e vergadering, 2 mei 1985; Idem, 76^e vergadering, 7 mei 1985, 4815, 4837-4838.
- 137 *Intermediair*, 17 oktober 1986, 22^e jaargang.
- 138 HTK, 1984-1985, Handelingen, 76^e vergadering, 7 mei 1985, 4838.
- 139 Idem, 7 mei 1985, 4830, 4839-4830.
- 140 *NRC Handelsblad*, 24 oktober 1985 en 29 oktober 1985.
- 141 *De Waarheid*, 26 oktober 1985.
- 142 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1985 – 1 oktober 1985.
- 143 Toespraak van minister Rietkerk op 29 mei voor de viering van het veertijarig jubileum van de BVD in de Rolzaal op het Binnenhof, *Nederlandse Staatscourant*, 30 mei 1985; SSA AIVD, Kwartaalberichten, 2^e kwartaal 1985.
- 144 SSA AIVD, Kwartaalberichten, 2^e kwartaal 1985.
- 145 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1985 – 1 april 1986.
- 146 Hoekstra, *De Dienst*, 48, 178.
- 147 SSA AIVD, notulen van de vergadering van procureurs-generaal met de BVD in het ministerie van Justitie, 29 oktober 1986.
- 148 Interview C. Hijzen met P. Keller, 17 januari 2012; F. Hoekstra, *De Dienst*, 185-186.
- 149 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 februari 1986 en 28 februari 1986.
- 150 *NRC Handelsblad*, 31 december 2008.
- 151 Internet: https://www.parlement.com/id/vgo9llhzjozt/c_p_kees_van_dijk.
- 152 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 24 juli 1986 en 5 december 1986.
- 153 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, nota A. Blom aan sg J. van Aartsen en minister J. de Koning, 11 november 1986.
- 154 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 november 1986, 2 december 1986 en 9 december 1986.
- 155 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, nota A. Blom aan sg J. van Aartsen en

- minister J. de Koning, 11 november 1986; HTK, 1986-1987, Handelingen, 74^e vergadering, 12 mei 1987, 3797.
- 156 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, memo van Aart Blom, 20 januari 1987.
- 157 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Pieter de Haan en J.G. Rietkerk], 21 maart 1985.
- 158 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, memo van Aart Blom, 20 januari 1987.
- 159 IISG, Archief CPN, toegevoegd BVD-archief, 1763, brief van A. Blom aan P. van Dijk, 17 mei 1987; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1986 – 1 april 1987.
- 160 SSA AIVD, Besprekingsverslagen hoofd-BVD en minister van Binnenlandse Zaken [Aart Blom en Kees van Dijk], 12 augustus 1987.
- 161 Beschouwend stuk in opmars naar WIV 1987: 'Wie controleert de BVD', *Intermediair*, 17 oktober 1986, 22^e jaargang, 42. Zie ook: SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 4 december 1987, 8 december 1987 en 22 december 1987.
- 162 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1986 – 1 april 1987; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 juli 1987.
- 163 D. Houwaart, *Hoezo, BVD?* (Den Haag 1987).
- 164 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 17 november 1987 en 20 november 1987; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1987 – 1 april 1988.
- 165 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 10 juli 1987.
- 166 HTK, 1984-1985, Bijlagen, 17363, 10, eindverslag, 'Regels betreffende de inlichtingen- en veiligheidsdiensten (Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten)', 21 januari 1985; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1986 – 1 april 1987.
- 167 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1987 – 1 april 1988; HEK, 1987-1988, Handelingen, 8^e vergadering, 1 december 1987, 203–228.
- 168 HEK, 1987-1988, Handelingen, 8^e vergadering, 1 december 1987, 221.
- 169 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 20 november 1987; SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1987 – 1 april 1988; HEK, 1987-1988, Handelingen, 8^e vergadering, 1 december 1987, 214, 223, 227.
- 170 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 24 oktober 1986, 12 november 1986, 1 december 1986 en 21 september 1987.
- 171 SSA AIVD, Stafvergadering, 13 november 1987 en 20 november 1987; SSA AIVD, Stafvergadering, 22 januari 1988.
- 172 J.G.A. van Mierlo, 'Grote operaties in de particuliere sector. Anticipatie of reactie op economische art ontwikkelingen?', *Research Memorandum 93-065*, Faculty of Economics and Business PC Administration, Universiteit Maastricht (1993) iii-24, aldaar 9.
- 173 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 12 december 1987.
- 174 SSA AIVD, Panorama, 1 april 1988 – 1 oktober 1988.
- 175 Engelen, *Per undas adversas*, 100.
- 176 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 30 oktober 1987 en 6 november 1987.
- 177 Engelen, *Per undas adversas*, 124.
- 178 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
- 179 Ibidem; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 8 maart 1988.
- 180 Bijvoorbeeld: *NRC Handelsblad*, 5 november 1990.

- 181 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 17 juni 1988; SSA AIVD, Stafvergadering, 1 februari 1989.
- 182 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
- 183 Ibidem.
- 184 SSA AIVD, Stafvergadering, 7 februari 1989.
- 185 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
- 186 SSA AIVD, Stafvergadering, 14 februari 1989.
- 187 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013; SSA AIVD, Stafvergadering, 14 februari 1989.
- 188 SSA AIVD, Stafvergadering, 14 februari 1989.
- 189 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
- 190 SSA AIVD, Stafvergadering, 14 februari 1989.
- 191 Ibidem.
- 192 Interview C. Hijzen met P. Abels, 5 december 2015.
- 193 SSA AIVD, Stafvergadering, 14 februari 1989.
- 194 SSA AIVD, Stafvergadering, 14 februari 1989; Vergelijk Abels en Willemse, 'Veiligheidsdienst in verandering', 90.
- 195 SSA AIVD, Stafvergadering, 14 februari 1989.
- 196 Idem, 21 februari 1989.
- 197 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013; SSA AIVD, Stafvergadering, 14 februari 1989; SSA AIVD, Agenda Stafvergaderingen 7 maart – 11 april 1989.
- 198 SSA AIVD, Stafvergadering, 7 februari 1989; Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
- 199 SSA AIVD, Stafvergadering, 13 januari 1989, 7 februari 1989, 14 februari 1989 en 2 mei 1989.
- 200 Bijvoorbeeld: SSA AIVD, Stafvergadering, 2 mei 1989.
- 201 SSA AIVD, Stafvergadering, 7 februari 1989; SSA AIVD, verslag Aurorabijeenkomst, 16 mei 1989. Vergelijk: Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
- 202 SSA AIVD, Stafvergadering, 7 april 1989.
- 203 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, verslag Aurora-conferentie over het veranderingsproces bij de dienst op 6 en 7 februari 1990.
- 204 SSA AIVD, Stafvergadering, 11 april 1989.
- 205 Idem, 7 april 1989 en 11 april 1989.
- 206 Idem, 16 mei 1989 en 23 mei 1989.
- 207 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
- 208 SSA AIVD, Stafvergadering, 5 september 1989, 3 oktober 1989 en 2 januari 1990.
- 209 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
- 210 SSA AIVD, Stafvergadering, 5 september 1989.
- 211 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013; Interview C. Hijzen met J. van Aartsen, 12 maart 2012.
- 212 Ibidem.
- 213 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 378.
- 214 SSA AIVD, Panorama, 1 oktober 1988 – 1 april 1989.
- 215 SSA AIVD, Kwartaalberichten, 4e kwartaalbericht 1989.
- 216 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 27 november 1989 en 5 december 1989.

- 217 Engelen, *Frontdienst*, 283.
- 218 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 2 januari 1990.
- 219 HTK, 1989-1990, Bijlagen, 21819, 2, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, juli 1989 – juli 1990, 19 september 1990.
- 220 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 14 maart 1990; HTK, 1989-1990, Bijlagen, 21819, 2, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, juli 1989 – juli 1990, 19 september 1990.
- 221 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, Verslag Aurora-conferentie over het veranderingsproces bij de dienst op 6 en 7 februari 1990; HTK, 1989-1990, Bijlagen, 21819, 2, verslag van de vaste Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten omtrent haar werkzaamheden, juli 1989 – juli 1990, 19 september 1990.
- 222 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, verslag Aurora-conferentie over het veranderingsproces bij de dienst op 6 en 7 februari 1990.
- 223 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, verslag Aurora-conferentie over het veranderingsproces bij de dienst op 6 en 7 februari 1990 en 6 maart 1990.
- 224 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, verslag Aurora-conferentie over het veranderingsproces bij de dienst op 6 en 7 februari 1990.
- 225 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, verslag Aurora-conferentie over het veranderingsproces bij de dienst op 6 en 7 februari 1990. Vergelijk: HTK, 1991-1992, Bijlagen, 22463, 3, brief van de minister, 'Overzicht van ontwikkelingen op het gebied van de binnenlandse veiligheid', 12 februari 1992.
- 226 Collectie Constant Hijzen, Rapport Binnenlandse Veiligheidsdienst, 'Een nieuwe BVD: een organisatorische analyse van strategie en werkwijze, voorstellen voor een reorganisatie, samenvatting', Den Haag/Utrecht, mei 1990.
- 227 HTK, 1991-1992, Bijlagen, 22463, 3, brief van de minister, 'Overzicht van ontwikkelingen op het gebied van de binnenlandse veiligheid', 12 februari 1992. Vergelijk: Abels en Willemse, 'Veiligheidsdienst in verandering', 89-90; Engelen, *De BVD in de twintigste eeuw*, 104-105.
- 228 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, verslag Aurora-conferentie over het veranderingsproces bij de dienst op 6 en 7 februari 1990.
- 229 Ibidem; Engelen, *Per undas adversas*, 98.
- 230 Collectie Constant Hijzen, Rapport Binnenlandse Veiligheidsdienst, 'Een nieuwe BVD: een organisatorische analyse van strategie en werkwijze, voorstellen voor een reorganisatie, samenvatting', Den Haag/Utrecht, mei 1990.
- 231 Engelen, *Per undas adversas*, 100.
- 232 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 14 maart 1990; Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
- 233 M. Delaere, 'Mededogen met de bestuurder', *Binnenlands Bestuur*, 14 juni 2013; Interview C. Hijzen met P. Abels, 5 december 2015.
- 234 P. 't Hart, 'Spies at the crossroads: observing change in the Dutch intelligence service', in R.A.W. Rhodes, P. 't Hart en M. Noordegraaf (red.), *Observing government elites: up close and personal* (New York 2007) 51-77.

- 235 Bijvoorbeeld: Jaarverslag BVD over het jaar 1994.
- 236 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
- 237 Braat, *Van oude jongens*, 62-63.
- 238 Interview C. Hijzen met P. Abels, 5 december 2015.
- 239 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 6 maart 1990; Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
- 240 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
- 241 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 maart 1989.
- 242 De Graaff en Wiebes, *Villa Maarheeze*, 379-380, 382; SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 14 maart 1990.
- 243 Van Mierlo, 'Grote operaties in de particuliere sector', 9-10.
- 244 *NRC Handelsblad*, 14 maart 1990.
- 245 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 27 juni 1989.
- 246 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
- 247 SSA AIVD, Aurorabijeenkomsten, 21 maart 1989.
- 248 Idem, 20 juni 1989.
- 249 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
- 250 *De Telegraaf*, 11 november 1989.
- 251 *Het Parool*, 18 januari 1990.
- 252 *NRC Handelsblad*, 23 juni 1990.
- 253 *De Volkskrant* 24 februari 1990.
- 254 Davies, *Intelligence and government in Britain and the United States*, 303-305.
- 255 *NRC Handelsblad*, 16 augustus 1990; *NRC Handelsblad*, 28 augustus 1990; *De Volkskrant*, 25 augustus 1990.
- 256 *Het Parool* 8 september 1990; *NRC Handelsblad*, 10 september 1990; *NRC Handelsblad*, 18 september 1990; *NRC Handelsblad*, 2 november 1990.
- 257 HTK, 1989-1990, Bijlagen, 21819, 1 en 2, verslag van de vaste commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten over haar werkzaamheden, juli 1989-juli 1990.
- 258 *NRC Handelsblad*, 19 oktober 1990.
- 259 *Algemeen Dagblad*, 13 oktober 1990.
- 260 *Het Parool*, 21 september 1990.
- 261 HTK, 1989-1990, Bijlagen, 21819, 3, verslag van de vaste commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten over haar werkzaamheden, juli 1989-juli 1990.
- 262 *De Volkskrant*, 2 november 1990.
- 263 *Trouw*, 2 november 1990.
- 264 *NRC Handelsblad*, 2 november 1990.
- 265 *De Volkskrant*, 2 november 1990.
- 266 HTK, 1989-1990, Bijlagen, 21819, 3 en 5, verslag van de vaste commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten over haar werkzaamheden, juli 1989-juli 1990.
- 267 *NRC Handelsblad*, 5 november 1990.
- 268 Ibidem; *De Gelderlander*, 6 november 1990.
- 269 *KRO Brandpunt Special Report*, 7 november 1990.
- 270 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.

- 271 *KRO Brandpunt Special Report*, 7 november 1990.
- 272 *NRC Handelsblad*, 6 november 1990.
- 273 *De Gelderlander*, 6 november 1990; *Trouw*, 8 november 1990.
- 274 *NRC Handelsblad*, 5 november 1990.
- 275 *NRC Handelsblad*, 7 november 1990.
- 276 *NRC Handelsblad*, 8 november 1990.
- 277 *De Volkskrant*, 10 november 1990.
- 278 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
- 279 *Rotterdams Nieuwsblad*, 5 juli 1990; Interview C. Hijzen met P. Keller, 17 januari 2012 en 18 september 2013.
- 280 *NRC Handelsblad*, 22 augustus 1990.
- 281 Bijvoorbeeld: *Algemeen Dagblad*, 29 november 1991; *Algemeen Dagblad*, 20 december 1991; *Trouw*, 6 maart 1992.
- 282 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
- 283 Engelen, *Per undas adversas*, 98-99.
- 284 *De Volkskrant*, 25 augustus 1990; *NRC Handelsblad*, 28 augustus 1990.
- 285 Interview C. Hijzen met T. Bot, 18 december 2013.
- 286 Ibidem; Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
- 287 Ibidem.
- 288 Bron gepubliceerd in: Engelen, *Per undas adversas*, 132.
- 289 Engelen, *Per undas adversas*, 132-133.
- 290 SSA AIVD, Kwartaalberichten, 4e kwartaalbericht 1990. Deze hoofdstukken staan maar gedeeltelijk in het door de AIVD vrijgegeven kwartaaloverzicht; deze staat integraal afgedrukt als Bijlage IV in: Engelen, *Per undas adversas*, 127-136; voor de betreffende verwijzingen: Engelen, *Per undas adversas*, 130-131.
- 291 Interview C. Hijzen met T. Bot, 18 december 2013; Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013; Interview C. Hijzen met J. van Aartsen, 12 maart 2012; HTK, 1991-1992, Bijlagen, 22463, 1, verslag van de Vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten over haar werkzaamheden, juli 1990 – juli 1991, 11 december 1991.
- 292 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
- 293 Interview C. Hijzen met T. Bot, 18 december 2013.
- 294 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013; HTK, 1991-1992, Bijlagen, 22463, 3, brief van de minister, 'Overzicht van ontwikkelingen op het gebied van de binnenlandse veiligheid', 12 februari 1992.
- 295 HTK, 1991-1992, Bijlagen, 22463, 3, brief van de minister, 'Overzicht van ontwikkelingen op het gebied van de binnenlandse veiligheid', 12 februari 1992.
- 296 Ibidem.
- 297 Ibidem.
- 298 SSA AIVD, Binnenlandse Veiligheidsdienst, Stafafdeling Buitenlandse Politiek (SBP), 'Focus: rapportage over internationale ontwikkelingen en achtergronden die van betekenis kunnen zijn voor de binnenlandse veiligheid', 22 juni 1987; Interview C. Hijzen met P. Abels, 5 december 2015.

- 299 HTK, 1991-1992, Bijlagen, 22463, 3, brief van de minister, 'Overzicht van ontwikkelingen op het gebied van de binnenlandse veiligheid', 12 februari 1992.
- 300 SSA AIVD, Jaarverslag over 1991, oktober 1992.
- 301 Interview C. Hijzen met A. Docters van Leeuwen, 19 februari 2013.
- 302 *Trouw*, 20 februari 1992.
- 303 *NRC Handelsblad*, 20 februari 1992.
- 304 *NRC Handelsblad*, 21 februari 1992.
- 305 *Algemeen Dagblad*, 22 februari 1992.
- 306 *Algemeen Dagblad*, 2 maart 1993; *Algemeen Dagblad*, 3 maart 1993; *Algemeen Dagblad*, 6 maart 1992.
- 307 HTK, 1991-1992, Handelingen, 65^e vergadering, 24 maart 1992, 4024.
- 308 Idem, 3990-3991.
- 309 Idem, 4003-4021. Vergelijk: P. Klerks, 'Ontwikkelingen op het gebied van de binnenlandse veiligheid, opening van zaken', Buro Jansen en Janssen, 1 maart 1993.
- 310 *Algemeen Dagblad*, 14 maart 1992.

SLOTCONCLUSIE

- 1 *Nederlands Dagblad*, 26 maart 1992.
- 2 *NRC Handelsblad*, 25 maart 1992.
- 3 *Trouw*, 25 maart 1992.
- 4 Klerks, 'Ontwikkelingen op het gebied van de binnenlandse veiligheid'.
- 5 Hijzen, 'More than a ritual dance', passim.
- 6 Rapport commissie-Dessens, 'Evaluatie Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten 2002: naar een nieuwe balans tussen bevoegdheden en waarborgen', december 2013.
- 7 Hijzen, 'The perpetual adversary', passim.
- 8 Einthoven, *Tegen de stroom in*, 214-215.